

У цілому ж тимчасові дипломатичні місії України доби Директорії відігравали значну роль в забезпеченні української присутності на міжнародній арені, в захисті та пропаганді на міжнародних форумах і зустрічах національно-державних інтересів країни. Водночас їх ефективна робота залежала як від професійного рівня членів місії, так і від внутрішньої стабільності в країні та характеру її міжнародного стану у світі.

Список літератури: 1. *Борщак І.* Як була організована Мiroва конференція 1919 р.//Червона Калина. 1939. № 2. 2. *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. К., 1991. 3. *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції 1917—1921. Прага, 1942. 4. *Поссе С.* Українська Директорія та її зовнішня політика//Літопис революції. 1929. № 5—6. 5. *Стахів М.* Україна в добу Директорії УНР. 7 т. Торонто, 1962—1965. 6. *Чередниченко В.* Від Брестської угоди до Варшавського договору//Під прапором ленінізму. 1990. № 20. 7. *Штейн Б. Е.* Из истории Парижской мирной конференции 1919 г.//Известия АН СССР. 1947. Т. IV. № 2. 8. *Його ж.* «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции. М., 1949. 9. *Шульгин О.* Без території. Париж, 1934. 10. ЦДАВО України.

О. М. ГОЛІКОВА

ЗВУЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БАЗИ МЕНШОВИКІВ В УКРАЇНІ У 1917—1920 рр. ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Тривалий час ще до жовтневої революції 1917 р. надзвичайно популярними серед широких верств російського суспільства були соціалістичні ідеї. А одним з найбільш послідовних виразників соціалістичної ідеології в першій чверті ХХ ст. була РСДРП (м), яка користувалася відносно сталою підтримкою з боку революційно настроєних робітників, у тому числі й в Україні.

Довгі роки в історичній літературі досліджувалася політична діяльність меншовицької партії, як і чому вона зійшла нанівець. Незважаючи на спроби сучасних дослідників більш об'єктивно поставитися до історії партії, яка наполегливо пропонувала антибільшовицьку концепцію соціального прогресу, досі висвітлено не всі передумови поразки РСДРП(м) у пореволюційний період. Поряд з загальновідомими чинниками, пов'язаними з нездатністю соціал-демократів домовитися між собою під час суворих революційних випробувань, нелевною національною політикою, репресіями проти РСДРП(м) з боку більшовицької влади, зазначимо ще один: зміни в складі тих соціальних груп, на які опиралася РСДРП

(м) в Україні. Іншими словами, вивчення історії меншовизму неможливе без звернення до історичної долі тих класів, тих соціальних верств, що йшли за меншовиками. Проте вивчення історії пролетаріату в нашій країні зараз завмерло, і не стільки через фінансові труднощі, скільки через безпрецедентні зміни в усіх сферах життя суспільства і пов'язану з ними «деідеологізацію» вітчизняної історіографією. Вона позбулася багатьох традиційних уявлень, у тому числі і про гегемонію пролетаріату в революційному русі. Але історія пролетаріату України ще чекає на своє правдиве висвітлення, тим більше, що це відповідає вітчизняним історіографічним традиціям: західні історики майже не приділяли уваги цій проблемі.

РСДРП(м) завжди вважала себе партією російського пролетаріату. «Меншовики, як і всі європейські соціал-демократи, стоять на класовій точці зору, — читаємо в передовиці газети «Вперёд», присвяченій початку виборів до Установчих Зборів. — ...Робітничий клас є тією опорою, тим фундаментом, на якому буде побудоване світле царство майбутнього — соціалістичне суспільство» [2, 1917, 2 груд.]. Причому не весь робітничий клас меншовики вважали своєю опорою: «...Ми, меншовики, — визначав в листопаді 1917 р. С. Семенович, — партія робітничого класу, партія, яка зібрала в собі лише тонкі верхи пролетаріату, його найсвідоміші частини» [2, 1917, 23 листоп.]. Ю. О. Мартов, у свою чергу, відмітив високу міру поляризації російського робітничого класу. На його думку, в 1917 р. пролетаріат розпався на чорносотенців і прихильників більшовиків, його «середній шар» — традиційна опора меншовиків — виявився надзвичайно слабким, що й зумовило їх поразку [14, с. 53]. У квітні 1924 р. цю ж думку повторив і Ф. І. Дан; у 1917 р. за меншовиками пішов лише «тонкий шар свідомого авангарду пролетаріату». В особі більшовизму «відсталала стихія російського життя» перемогла над «класовою пролетарською лінією меншовиків» [19, № 7/8 (77/78), с. 6—7].

В Україні, як і повсюди, меншовизм спирався на промислових робітників та деякі елементи міського населення. У 1917 р. індустріальний пролетаріат України налічував 893 тис. чоловік [17, с. 54]. Слід зауважити своєрідне розміщення пролетаріату. Так, у Донецько-Криворізькому басейні працювало майже 600 тис. промислових робітників, тобто 2/3 усього індустріального пролетаріату України. З огляду на те, що формування пролетаріату

відбувалося головним чином за рахунок прийшлих розорених селян і робітників із центральних губерній Росії, у Катеринославській, Харківській губерніях, у Донбасі серед кваліфікованих робітників переважали росіяни, на яких і поширювали свій вплив меншовики. За даними перепису 1920 р., в містах України спостерігалася значна перевага неукраїнських верств населення над українськими. У губернських містах росіян було приблизно в три, а євреїв у два [з половиною рази більше, ніж українців [5, с. 23].

Цікаво, що до російської соціал-демократії тягнулися і робітники української національності. Це підтверджують звіти, що надходили до партійних часописів, в яких досить часто підкреслювалося, що «маса робітників іде за російськими соціалістами» [15, 1917, 6 черв.]. Характерним є лист з Миколаєва: «Весь більш-менш свідомий соціально-політичний елемент серед українців за походженням пішов у місцеві російські організації ще у березні» [15, 1917, 23 черв.]. Причини цього треба шукати в «довготривалому перебуванні України у складі Російської імперії» [8, с. 7; 25, с. 24].

Як би там не було, російський робітничий клас та русифіковане населення українських міст — основні групи, серед яких провадили політичну діяльність меншовики. Перш за все свій вплив РСДРП(м) поширювала на найосвіченішу і політично розвинуту частину пролетаріату, так звану «робітничу аристократію» — хіміків, друкарів, харчовиків, значно меншим був цей вплив серед робітників, що були зайняті некваліфікованою працею.

Розгляд питання про соціальну базу меншовиків в Україні неможливий без урахування тих змін, що відбулися в складі робітничого класу внаслідок Першої світової та громадянської воєн. З іншого боку, звернення до цієї проблеми допомагає з'ясувати, чому робітники повели себе так, що стала можливою перемога більшовиків і перехід країни до «соціалістичних експериментів».

Перша світова війна суттєво змінила структуру промислового виробництва країни. З усіх галузей промисловості швидко розвивалися лише ті, що працювали на потреби фронту, але навіть у них відбулося скорочення виробництва. На підприємствах України в 1917 р., порівняно з 1913 р., вироблялося: чавуну — 67,8 %, сталі — 66,7 %, прокату — 52,2 %, залізної руди — 53,6 %, цукру — 70,4 % [16, с. 41]. Однією з причин цього стала гостра нестача кваліфікованої робочої сили. У 1914 р.

в Україні було 631,6 тис. промислових робітників [23, с. 229]. За підрахунками автора, під час першої світової війни в армію мобілізували десь 190 тис. робітників¹ [10, с. 65; 11, с. 275; 3, с. 33]. А за станом на січень 1917 р. в Україні налічувалося 893 тис. власне промислових робітників.

Таким чином, за три роки світової війни кількість робітничого класу України зросла приблизно на 260 тис. чол. З урахуванням мобілізованих, виходить, що 450 тис. чол. прийшли на заводи, фабрики, шахти під час війни. Іншими словами, половина робітничого класу України до 1917 р. не була зайнята раніше в промисловості. Найбільшу частку поповнення склали члени сімей робітників та вихідці з села. Це привело до значного падіння рівня кваліфікації [7, с. 45].

Зростання пролетаріату за рахунок малосвідомих та малокваліфікованих працівників не тільки розмивало той тонкий шар робітників, на який традиційно спиралися меншовики, але й сприяло швидкому розповсюдженню максималістських ідей в роки революції. Майже повна відсутність меншовицьких організацій в Україні напередодні Лютневої революції, на наш погляд, поряд з іншими причинами, пояснюється й змінами у складі робітничого класу внаслідок війни.

Революція 1917 р. і розпочата невдовзі громадянська війна ще більше погіршили стан української промисловості. Кам'яновугільна промисловість Донецького басейну «прийшла у повний розлад» [24, с. 5]. Видобування залізної руди в 1920 р. зовсім припинилося [22, с. 195]. Майже не діяла металургійна промисловість: у 1920 р. вона виробила 0,48 % чавуну, 1,7 % сталі і 1,8 % прокату від рівня 1913 р. [22, с. 198]. Надзвичайно низькими стали обсяги виробництва у харчовій та легкій галузях. У 1920 р. цукрова промисловість виготовляла лише 4,4 % продукції від рівня останнього довоєнного року, легка скоротила виробництво на 71,1 % [22, с. 198; 13, с. 183]. Таких прикладів можна навести чимало. Усі ці зміни в українській промисловості багато в чому визначили склад і структуру робітничого класу.

Відсутність будь-яких систематичних даних зі статистики робітничого класу України в 1918—1920 рр. перешкоджає об'єктивному вивченню цього питання. Навіть кількість промислових робітників України в кінці 1917—

¹ Кількість мобілізованих приблизно підрахована за вказаними джерелами.

на початку 1918 р. в літературі не наводиться. Але загальну тенденцію — скорочення чисельності промислових робітників України — можна чітко простежити на підставі великого фактичного матеріалу, зібраного істориками [13, с. 128; 18, с. 22—24]. На час капітуляції Німеччини (листопад 1918 р.) в Україні, за даними гетьманського міністерства, налічувалося 320820 промислових робітників [18, с. 23]. Подальше поглиблення господарської розрухи, зростання безробіття, військові мобілізації в Червону Армію¹, нестача продуктів харчування і таке інше, ще більше посилили процес скорочення кількості індустріальних робітників, погіршення їх складу [11, с. 244]. Щоб зламати цю тенденцію, більшовики організували поповнення робітничого класу у формі мобілізацій. Так, у Донбас протягом 1920 р. організованим шляхом прибуло 17443 чол. Значну кількість робітників було направлено і в інші галузі [18, с. 28—46]. Безумовно, це збільшило чисельність робітничого класу України, але водночас ще більше змінило його соціальний склад: мобілізації провадилися в основному за рахунок непролетарських верств населення. Наприклад, у кам'яновугільній промисловості в 1920 р. чисельність кваліфікованих робітників збільшилася на 6 тис. чол., а некваліфікованих — поверхових робітників — на 30 тис. [24, с. 10].

Характеризуючи склад робітничого класу України в 1920 р., ми можемо скористатися даними промислового перепису, згідно з якими в Україні у 1920 р. налічувалося 219509 промислових робітників², в тому числі 38054 залізничники [20, с. 184].

За станом на 1 січня 1921 р. в усіх галузях промисловості України працювало 316,5 тис. робітників³ [22, с. 416]. Іншими словами, на кінець 1920 р. в українській промисловості було зайнято 33,61% робітників порівняно з січнем 1917 р. (тоді в промисловості й на транспорті налічувалося 942,3 тис. чол.).

Зробимо деякі висновки. Різке скорочення чисельності пролетаріату, викликане господарською розрухою, війсь-

¹ У 1919 р. було призвано близько 110—140 тис. промислових робітників [18, с. 125].

² В «Трудах ЦСУ» [див.: 21, с. 184] наводиться трохи інша цифра: в 7 губерніях України було зайнято 270273 чол.

³ Це число увійшло у всі довідники, статті, монографії, хоча справжня чисельність робітників дуже сильно відхилялася від цієї цифри в бік зменшення (до 247,2 тис. в жовтні 1921 р.) [22, с. 416].

ковими мобілізаціями, загальною стомленістю від війн та воєнних труднощів, призвело до того, що пролетаріат як самостійна політична сила припинив існування. Найбільш свідома частина робітників, на чю підтримку в першу чергу розраховували лідери РСДРП в Україні, також декласувалася, що значно звузило соціальну базу меншовиків в Україні. Відновлення лав робітничого класу з 1920 р. відбувалося за рахунок декласованих та не-пролетарських мас, що робило пролетаріат менш свідомим і більш сприйнятливим до радикальної політики більшовицьких вождів. Меншовики, які завжди твердили про необхідність самостійної класової політики, втратили опору класу, в інтересах якого ця політика розроблялася: політична лінія РСДРП виявилася невикористаною в середовищі самого робітничого класу.

Соціалістична революція бачилася меншовикам не інакше, як у віддаленій перспективі. На порядку денному стояли питання буржуазно-демократичних перетворень, в яких не менш ніж пролетаріат, було зацікавлене багатомільйонне селянство. Відмовляючись від безпідставного звинувачення меншовиків у недооцінці революційних можливостей селянства, важливо відмітити, що питання про роль селян у революції розглядалося меншовиками у відповідності до її характеру. У 1907 р. Ю. О. Мартов, полемізуючи з К. Каутським, доводив, що союз пролетаріату з селянством неможливий «на всьому протязі революції»: «По ходу розвитку революції широкі верстви селянства будуть відходити до буржуазної демократії» [9, с. 19]. На етапі буржуазно-демократичної революції, а саме про неї йшла мова у меншовиків після 1917 р., селянство було надійним союзником пролетаріату. Інша справа — відношення з селянством на етапі соціалістичної революції. Природним союзником робітничого класу на даному етапі революції виступає тільки сільський пролетаріат. В цьому меншовики повністю солідаризувалися з Енгельсом та Каутським [4, с. 419; 6, с. 131]. З тих же позицій соціал-демократи підходили і до дрібної буржуазії міста. «Здійснення повністю задач демократичної революції, — говорить в резолюції грудневого (1917 р.) з'їзду РСДРП, — ...може бути досягнуто лише поєднанням сил пролетаріату, міської та сільської дрібнобуржуазної демократії [2, 1917, 20 груд.; 1918, 2 січ.]».

Такою була лінія «офіційного меншовизму». Праві ж меншовики в орієнтації на союз з дрібнобуржуазними

верствами міста та села побачили відступ від марксизму і поступку більшовикам: згідно з Марксом, вважав кандидат в члени ЦК РСДРП С. Девдаріані (Сан), — велика буржуазія відіграє більш прогресивну роль у розвитку продуктивних сил, а значить, — і в підготовці об'єктивних передумов соціалізму [26, 1919, № 5, с. 140].

Але на практиці все було набагато складніше. Трирічна війна й пов'язана з цією війною неймовірна катастрофа усього економічного укладу держави перетворили пролетаріат у «декласоване середовище», у «пролетаріат не європейського, а давньоримського стилю... — такий пролетаріат не здатний на здорову класову і політичну боротьбу, а здатний лише на анархічне зруйнування, на максимальне потрясіння» [12, 1917, 2 груд.]. А тимчасовим союзником такого пролетаріату стали 10 млн. солдатів, тобто декласованих селян [12, 1917, 1 груд.]. У зв'язку з цим М. І. Лібер на надзвичайному з'їзді РСДРП у грудні 1917 р. підкреслював: «Головною рушійною силою революції у нас є солдати, які виступили в ній як самостійна суспільна сила... Солдати декласовані: їх дії визначаються спеціальними солдатськими інтересами, а не класовими інтересами, як селян, робітників та міщан». Більш того, не солдати йдуть за робітниками, а, навпаки, «робітники підпали під вплив солдатів», — підкреслював далі доповідач [12, 1917, 1 груд.].

Прагнучи захистити майбутнє пролетаріату, меншовики зайняли антиселянську позицію. Розглядаючи селянство як складову частину дрібнобуржуазної демократії, до якої ставлення змінюється в залежності від завдань революції, меншовики не побачили в ньому головну особливість України. Водночас вони пропустили головне протиріччя України — між українським селом і неукраїнським містом, і, природно, не враховували його в своїй практичній діяльності. Ця помилка була непоправною, і саме вона зумовила поразку меншовиків. На думку Б. І. Ніколаєвського — відомого історика РСДРП(м), концепція, згідно з якою селянство прогресивне в соціальному аспекті, але реакційне політично, зв'язала «меншовизм по руках і ногах, і тому він не зміг прогресувати з точки зору політичної» [27, с. 292].

Звуження соціальної бази РСДРП(м) в Україні після революції, поряд з іншими причинами, вплинуло на остаточну втрату меншовиками політичного авторитету і сприяло їх політичному краху.

Список літератури: 1. Баевский Д. А. Рабочий класс в первые годы советской власти (1917—1921). М., 1974. 2. *Вперед*. Орган Московской организации РСДРП. 3. Гапоненко Л. С. Рабочий класс России накануне Великого Октября//Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г. М., 1964. 4. Энгельс Ф. Предисловие ко второму изданию «Крестьянской войны в Германии»//Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 16. 5. Эрде Д. Революция на Украине: от керенщины до немецкой оккупации. (Б. м.), 1927. 6. Каутский К. Путь к власти: Политические очерки о вращении в революцию. М., 1959. 7. Кирьянов Ю. И. Рабочие юга России: 1914 — февраль 1917 года. М., 1971. 8. Лисняк-Рудницький І. Між історією і політикою. Мюнхен, 1973. 9. Мартов Л. К. Каутский и русская революция//Отклики: Сборник. Ч. 2. Спб., 1907. 10. Народное хозяйство в 1916 г. Вып. 3. 1920. 11. Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. М., 1954. 12. *Новый Луч*. Орган ЦК РСДРП (о). 13. Очерки развития народного хозяйства УССР. М., 1954. 14. *Письмо* Ю. О. Мартова П. Б. Аксельроду 5 апреля 1921 г.//Мартов и его близкие: Сборник/Сост.: Г. Я. Аронсон, Л. О. Дан, Б. Л. Двинов, Б. М. Сапир. Нью-Йорк, 1959. 15. *Робітничя газета*. Орган УСДРП. (Київ). 16. *Розвиток* народного господарства УРСР. 1917—1967. К., 1967. 17. Рубач М. А. Пролетариат Украины накануне социалистической революции//Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г. М., 1964. 18. Скляренко Е. М. Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918—1920). К., 1968. 19. *Социалистический Вестник*. Орган Заграничної делегации РСДРП. 20. *Статистика* Украины. Сер. IX. Статистика промышленности. № 57. Т. 3. Вып. 1. Х., 1924. 21. *Статистический ежегодник* 1918—1920 гг. Вып. II. М., 1922. 22. *Україна*: Стат. справочник. Х., 1925. 23. *Україна*. Стат. щорічник за 1928. Х., 1929. 24. *Украинская промышленность* в 1920 г. Х., 1921. 25. Шморгул П. М. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія//Наукові праці з питань політичної історії. 1992. Вип. 172. 26. *Мысль*. Еженедельный научный марксистский журнал. (Харьков). 27. *The Making of Ihref Russian Revolutionaries. Voices from the Menshevik Past*. (Ed. by L. H. Haimson. Introduction by L. H. Haimson. Cambridge, 1987).

Л. Е. ДОБРУНОВА

ХАРКІВ У 1917 РОЦІ. ІСТОРИОГРАФІЯ (1920 — ПЕРША ПОЛОВИНА 80-х РОКІВ)

Після проголошення незалежності України збільшився інтерес дослідників як до її історії взагалі, так і до історії окремих міст, регіонів. Харків, найбільше місто Слобідської України — не виняток. У 1917 р. він жив напруженим економічним, політичним, культурним життям. Тут протягом року, поряд з Міською Думою, змінюючи один одного, існували три органи влади: царський уряд в особі губернатора, Харківський Губернський Громадський Комітет, який репрезентував Тимчасовий уряд, Харківська Рада робітничих та солдатських депутатів,

діяло багато політичних партій, органи Центральної Ради, виходило 50 періодичних видань (16 з них були започатковані у 1917 р.).

У місті з населенням 288,1 тис. чол. [65, с. 450] існувало понад 140 промислових підприємств та численні об'єднання підприємців, 55 банків та страхових установ, знаходилося вісім вузів, одинадцять наукових товариств, діяло понад 50 благодійних товариств тощо. Отже, це був велетенський соціальний організм.

Саме тому події, котрі відбувалися в місті на зламі епох, становлять значний інтерес та потребують особливої уваги. Метою цієї статті є історіографічний аналіз літератури 20-х — першої половини 80-х рр., з'ясування головних тенденцій вивчення теми, факторів, які впливали на дослідження історії міста Харкова в 1917 р.

Вивчення подій 1917 р. в Україні, у тому числі в Харкові, почалося вже в перші роки радянської влади. Так, протягом 20-х — на початку 30-х рр. був зібраний багатий фактичний матеріал і написано чимало різноманітних досліджень. Поширеною формою публікацій стали статті і спогади учасників подій. Серед них перше місце посідають твори державних діячів, які працювали в Харкові: В. О. Антонова-Овсієнка, Є. Бош, В. П. Затонського, І. Ю. Кулика, М. О. Скрипника та інших [1, 8, 21, 28, 56]. Значну увагу автори приділяли питанням історії та діяльності більшовицьких організацій в період підготовки і проведення Жовтневої революції, збереження захопленої внаслідок неї більшовиками влади, боротьби уряду Української Радянської Республіки проти Центральної Ради, проведенню I Всеукраїнського з'їзду Рад у Харкові, першим засіданням Радянського уряду, національному питанню в Україні, зокрема, ставленню до нього Харківської більшовицької організації, впливу національних партій на трудящі маси в період Жовтневої революції. Крім того, вони торкалися ролі лівих есерів у революційних подіях Жовтня, ставлення керівних працівників Харківського і Донецького-Криворізького обласних комітетів РСДРП(б), з одного боку, та робітників і солдатів — з другого, до першого радянського уряду України, впливу Центральної Ради та українських національних партій на трудящих. Тому, наприклад, праці М. Скрипника, Є. Бош та інших зазнали критики ще в 30-ті роки. Пізніше вони були передані до спецфондів, і лише зараз, через 60 років, знов повертаються до істориків.

Особливо багато видань, в яких поєднуються спогади і наукові дослідження, вийшло до 5-ї і 10-ї річниці Жовтневої революції. Це були спеціальні випуски журналу «Літопис революції», збірники, в яких харків'яни — активні учасники революційного руху — С. Ф. Буздалін, П. Кін, С. Покко, М. Попов, О. Сербиченко, В. Попков, Т. Завицький та інші розповідали про пережиті події [38, 51, 61]. Автори, залучаючи власні враження, а також документи, повідомлення газет та інші матеріали, прагнули дати цим подіям належну оцінку. Ці праці цінні, передусім, багатим фактичним матеріалом, відтворенням живої атмосфери минулих днів. Крім того, в них зроблені перші спроби проаналізувати хід подій, розкрити розстановку і зміни співвідношення класових сил на різних етапах революції, з'ясувати і оцінити їх.

Чільне місце в літературі 20-х років посідають праці Д. Ерде [70, 71], колишнього редактора «Известий» — органу першого робітничо-селянського уряду України. Його книга — «Годы бури и натиска» — цілковито присвячена подіям 1917 р. в Харкові. Крім документів, він спирався на свій власний досвід учасника і свідка подій. Д. Ерде робить спробу неупередженого висвітлення життя Харкова в 1917 р. Він, певною мірою, критично ставиться до діяльності місцевих більшовиків, зазначає, що «...Ми недогляділи національний момент у розвитку революції», припустилися помилок у найважливіших питаннях [70, с. 2—3]. Це було пов'язано з помилковим поглядом харківських більшовиків на місце Харкова, а також Донецько-Криворізької області в складі України. Багато хто вважав, що ця територія більше відноситься до Росії, ніж до України і тому не дуже охоче підтримували перший з'їзд Рад і перший Радянський уряд України. Ерде підкреслює, що «...Положення ЦВКУК було б зовсім незавидним, якби не підтримка військ Антонова-Овсієнка» [70, с. 115].

У 20—30-ті роки дослідження історії міста Харкова в 1917 р. не велося, про що свідчать бібліографічні довідники, видані останнім часом: Історія Слобідської України. Бібліографічний покажчик. Х., 1993. Висвітлювалися виключно революційні події у місті на фоні революційного руху в Україні взагалі [див.: Бібліографічний збірник, присвячений X річниці Жовтневої революції на Україні (1917—1927). Х., 1930; Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні. Бібліографічний покажчик. Х., 1957; Великий Жовтень на

Україні та захист його завоювань. Бібліографічний покажчик. 1977—1986. К., 1987 та ін.]

У перших підручниках з історії комуністичної партії і Жовтневої революції [12; 49] також знайшла відображення діяльність харківської більшовицької організації в 1917 р. Це стосується її стану після виходу з підпілля, діяльності більшовиків в Раді робітничих і солдатських депутатів, у професійному русі, зростання їх впливу під час корніловського заколоту, діяльності в жовтневі дні. Треба зазначити, що у підручнику М. Попова докладно висвітлене негативне ставлення харківських більшовиків до вирішення національного питання, до значення українського національного руху взагалі при розробці політичної лінії в революції [49, с. 140]. І як відзначає автор, це призвело до того, що процес встановлення влади більшовиків у місті затягнувся [49, с. 143—144].

Отже, протягом 20-х — першої половини 30-х рр. учасники революційних подій і науковці нагромадили і частково узагальнили великий конкретний матеріал. Вони розглядали події 1917 р. через призму боротьби партії більшовиків за встановлення своєї влади.

У 30-ті роки партійно-державна верхівка повела лінію на підпорядкування історичної науки своєму диктатові. Розгорнулася широкомасштабна акція по деформації історичної свідомості народу. Загальні умови функціонування історичної науки в цей час докладно висвітлені в науковій літературі [18]. Зауважимо, що значно зменшилася увага до проблем місцевої історії, скоротилася чисельність публікацій, обмеженою стала їх джерельна база.

У передвоєнні роки можна відзначити лише деякі публікації: це культурно-історичний нарис О. Ковалівського, стаття у Великій радянській енциклопедії, а також різні інформаційно-довідкові матеріали для пропагандистів [24; 50; 58; 65].

Після Великої Вітчизняної війни розробка проблем, присвячених подіям 1917 р. в Харкові, поживалась. Це було пов'язано зі святкуванням 30-ї річниці Жовтневої революції та 300-річчям з дня заснування міста. У 1947 р. вийшли збірки документів «Перемога Радянської влади на Україні» (жовтень 1917 — січень 1918 рр.) та «Харьков в Великой Октябрьской социалистической революции» (февраль — декабрь 1917 г.) [45, 66]. Протягом 1951—1955 рр. побачили світ два великих томи документів і матеріалів щодо Жовтневої революції [46, 48].

Близько чверті всіх документів були присвячені безпосередньо подіям у Харкові та губернії.

Розгорнулася й дослідницька діяльність. Події в Харкові у 1917 р. знайшли відображення в книзі М. Супруненка «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні» [59]. Помітним явищем стала розвідка С. М. Королівського про I з'їзд Рад [26]. У 1947 і 1951 рр. вийшли дві праці харківського історика Г. М. Окладного «XXX лет социалистической Харьковщины. Материалы в помощь пропагандистам и агитаторам» та «Социалистический Харьков» [36, 37]. Хоча в них йшлося загалом про соціалістичне будівництво у Харкові, але також містилися розділи і про події 1917 р. Такий підхід мав підкреслити різкий контраст між економікою міста до революції та після соціалістичних перетворень 30-х рр.

Наприкінці 40-х — у першій половині 50-х рр. з'явилися збірки статей, а також окремі праці О. Михайлика, П. Павлюка, в яких розглядаються події у місті [5, 30, 33, 43]. Так, праця О. Михайлика з'являється до 300-річчя міста. Це був історико-економічний нарис, в якому основну увагу приділено питанням міського господарства, будівництва, архітектури, планування. Цим вона вигідно відрізнялася від багатьох праць того періоду. Але тому, що після 1917 р. домінуючою стала традиція зображати все, що стосується інших урядів, крім радянського, в негативному світлі, то й ця праця не стала винятком. Все, що існувало та робилося у місті до 1917 р., описувалося негативно: санітарний рівень і охорона здоров'я, будівництво, водогін, каналізація, розвиток промисловості тощо. Автор стверджує, що зміни на краще почалися тільки після Жовтня 1917 р.

Взагалі треба зазначити, що багато праць цього періоду насичено стереотипними відомостями. Важко знайти таку, де б проблеми економічного життя міста, заогороження політичної боротьби, діяльність політичних партій, піднесення національно-визвольного руху, розвиток науки, культури, освіти в 1917 р. розглядалися об'єктивно і з позитивними оцінками.

Новий період вивчення історії міста Харкова починається з другої половини 50-х — початку 60-х рр. Суттєвий вплив на розробку досліджуваної тематики мало розширення джерельної бази. У ці роки опубліковано збірки, що містили поруч з документами про загально-російські події, матеріали про події в Україні й у Хар-

кові [4; 6; 7; 9; 53; 67]. Вони розширили хронологічні рамки та тематику документів. Але, як і раніше, в них наводяться документи за традиційною схемою: боротьба партії більшовиків за перемогу Жовтневої революції.

Як і раніше, найбільша кількість публікацій з'являлася напередодні чергових ювілеїв партій чи Жовтневої революції. В них головним чином висвітлювалися вже відомі аспекти керівної та організаторської діяльності більшовиків у місті в 1917 р. [32; 44; 47; 59]. Проте помітним явищем в історіографії цього часу стали монографії В. Астахова і Ю. Кондуфора, Є. Мошняги, ювілейні видання «Учених записок Харьковского университета» зі статтями харківських науковців: Б. Барак, Ю. Бадіяна, О. Воскресенського, А. Немирової, І. Черномаза та ін. [2, 3, 34, 62]. В них автори вперше дослідили такі проблеми, як перемога Лютневої революції в місті, боротьба харківського пролетаріату в період мирного розвитку революції, страйковий рух, курс партії більшовиків на збройне повстання, встановлення влади Рад у Харкові, перші соціалістичні перетворення в місті. Треба зазначити, що в цей час дослідники по-новому висвітлюють рівень економічного розвитку міста в 1917 р. у порівнянні з попередніми роками. Так, Є. Мошняга, В. Астахов, Ю. Кондуфор вважають, що Харків у цей час був великим промисловим центром з загonom пролетаріату 30—35 тис. чол., зайнятим в галузях обробки металу та машинобудування [2, с. 12; 34, с. 6].

У центрі уваги перебувала розробка проблем, пов'язаних з Харківською Радою робітничих та солдатських депутатів. В тій чи іншій мірі ця проблема знаходить своє висвітлення в усіх монографіях та статтях, присвячених подіям у Харкові. Так, В. Астахов, Ю. Кондуфор, Є. Мошняга, В. Лисенко, А. Ігнатов розглядають загальні питання пов'язані з діяльністю Харківської Ради в умовах двовладдя і підготовки збройної боротьби за владу, аналізують структуру, соціальний та партійний склад, роль більшовиків у цих процесах, відношення Ради до тих чи інших революційних подій у місті [2; 3; 22; 31; 34].

І. Дьомкін і С. Королівський, а також К. Шиян присвятили свої праці проблемам встановлення влади Рад і першим соціалістичним перетворенням. В них наводиться цікавий матеріал і конкретні історичні факти. Але, на відміну від інших авторів, вони доводять аналіз подій до березня 1918 р.

Питання щодо часу встановлення влади Рад у Харкові вивчали Ю. Гамрецький, В. Фарсобін, підкреслюючи, що існують різні точки зору [14, 63].

Недоліком всіх праць з історії Харківської Ради робітничих та солдатських депутатів є те, що не висвітленими залишилися питання про причини виникнення Ради, діяльність інших політичних партій (крім більшовицької) в Радах, не розглядаються питання, пов'язані з діяльністю органів Тимчасового уряду, які існували паралельно з Радами і фінансували останні [11, с. 66].

У полі зору дослідників з'явилася нова проблема: робітничого контролю на Харківських підприємствах у 1917 р. Їй присвячена спеціальна збірка документів, а також праці І. Черномаза, І. Дьомкіна, Ю. Тобенгауза. Дослідники цієї проблеми провели значну роботу, зібрано і опубліковано значний фактичний матеріал [19, 53, 60, 68].

Створенню та діяльності Червоної гвардії і роботі більшовиків серед солдатів Харківського гарнізону приділили увагу П. Павлюк, П. Гарчев, В. Астахов, Ю. Кондуфор, Є. Мошняга, Ю. Розенфельд [2, 3, 15, 16, 34, 54].

Тривало дослідження історії створення червоногвардійських загонів на підприємствах міста, започатковане в 20-ті роки: на заводі ВЕК С. Сімкіна, Ж. Смільтнека, Харківському паровозобудівному — І. Гончаренка, в Іванівському районі міста — К. Гулого; про озброєння робітників та подорож до Тули за зброєю розповідав О. Сербиченко [17, 51, 57, 61]. Автори наводять цікавий матеріал про роботу більшовиків по перетворенню стихійного процесу озброєння робітників, що почався в лютневі дні, на планомірну роботу по створенню загонів Червоної гвардії, які дали змогу більшовикам прийти до влади. Але нам мало що відомо про діяльність меншовиків та есерів серед солдатів гарнізону, хоча вони довгий час знаходились під впливом цих партій. П. Павлюк і П. Гарчев наводять дані про чисельність червоногвардійських загонів і сили, які їм протистояли у місті [15, с. 20, 48; 16, с. 9—10; 43, с. 58]. Майже в усіх роботах стверджується, що більшовики мали абсолютну перевагу над силами контрреволюції [43, с. 58; 15, с. 48; 16, с. 9], і що сили, які перебували на боці противника, поводитися «нерішуче», співчували більшовикам. Тоді незрозуміло, чому активні дії більшовиків у місті по роззброєнню противників починаються тільки після приїзду «північних» загонів Р. Сіверса та М. Ховріна.

Новим напрямком в науково-дослідній роботі стало вивчення історії окремих підприємств міста. Тому великий інтерес викликає праця О. Воскресенського «Революционная борьба рабочих ХПЗ (1895—1917 гг.)» [13]. Вона започаткувала новий напрямок дослідницької роботи — історії фабрик і заводів міста. На документальному матеріалі в ній показана діяльність більшовиків серед харківського пролетаріату в період підготовки і перемоги Жовтневої революції. Але на відміну від авторів 20-х рр. О. Воскресенський нічого не писав про діяльність інших політичних партій на цьому підприємстві, хоча, як згадує учасник подій К. Кіркіж, на ХПЗ досить тривалим було засилля есерів [51, с. 53]. А М. Попов зазначав, що Харківський паровозобудівний завод завжди вважався оплотом меншовиків, і тільки з кінця червня 1917 р. тут почали ухвалювати більшовицькі резолюції [61, с. 54].

В 60—80-ті рр. дослідження історії окремих підприємств міста продовжується. З'являються праці з історії та діяльності найстаріших заводів Харкова: моторобудівного заводу «Серп і молот» (колишнього «Гельферіх-Саде»), електромеханічного (колишнього «ВЕК»), «Червоний Жовтень» (колишній завод Шиманського), транспортного машинобудування (колишній ХПЗ), канатної фабрики та ін. [10, 39, 40, 41, 55]. Багато уваги авторські колективи присвятили подіям 1917 р. на цих підприємствах: економічному стану робітників, умовам праці та побуту в той час, формам робітничого руху, виникненню більшовицьких організацій та їх діяльності, створенню загонів Червоної гвардії підприємств, революційній боротьбі за владу Рад та перемогу Жовтневої революції.

В ці роки історія Харкова 1917 р. висвітлювалася переважно в узагальнюючих працях з історії революції [22, 25, 29, 64]. В них поряд з іншими розглядаються проблеми революційної діяльності політичних партій, робітничий рух, функціонування органів влади в 1917 р., у тому числі і в Харкові. Але до середини 80-х рр. історична наука, як і раніше, спиралася на схеми і стереотипи, вироблені в попередні роки. Поступово історичні праці з даної проблеми перетворилися на низку певних штампів. Наочний приклад — «Нариси Харківської обласної партійної організації» видані в 1970 і 1980 рр. [35, 42]. Аналізуючи ці видання, ми можемо зазначити, що відбувалося посилення стандартизації у викладанні

матеріалу, все підводиться під загальноприйняті канони підручника з історії КПРС. Показово, що у виданні 1980 р. скорочено матеріал про Лютневу революцію [35, с. 140—141], про інші, крім більшовиків, політичні сили в місті, національні партії [35, с. 193], Центральну Раду [35, с. 194], лівих есерів [35, с. 247], про загострення боротьби проти угодовців у Харківській Раді [35, с. 225] тощо.

Справжні зрушення в українській історичній науці сталися після проголошення незалежності України. Аналіз розглянутої літератури дозволяє зробити висновок, що історична наука радянської доби має певні успіхи в 20-ті рр. у вивченні подій 1917 р. у Харкові. Однак через пануючі ідеологічні догми, ускладнений доступ дослідників до джерел, починаючи з 30-х рр., історики висвітлювали лише революційну діяльність партії більшовиків та розвиток робітничого революційного руху. Питання, пов'язані з діяльністю інших політичних партій, громадських організацій, місцевого самоврядування, економічне, культурне життя міста в 1917 р. не стало об'єктом дослідження істориків, залишилося поза межами їх уваги і потребує свого вивчення.

Список літератури: 1. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. Т. I. М., 1924. 2. Астахов В., Кондуфор Ю. Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября. Х., 1957. 3. Астахов В., Кондуфор Ю. Пролетариат Харькова в трёх революциях. Х., 1959. 4. Більшовики України в боротьбі за встановлення Радянської влади (жовтень 1917 — січень 1918 рр.): Документи, К., 1957. 5. Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції: Зб. ст. К., 1949. 6. Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.): Сб. документов и материалов. К., 1957. 7. Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.): Сб. документов и материалов. К., 1962. 8. Бош Е. Год борьбы. К., 1990. 9. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918 гг.: Сб. документов и материалов. В 3-х т. К., 1957. 10. Верность долгу: Очерк истории Харьковской канатной фабрики. Х., 1978. 11. Верстюк В. Ф. Українська революція: доба Центральної Ради//Укр. іст. журн. 1995. № 2. 12. Волін М. Історія КП(б)У: В стислому нарисі. Х., 1930. 13. Воскресенский А. А. Революционная борьба рабочих Харьковского паровозостроительного завода (1895—1917 гг.): Краткий исторический очерк. Х., 1958. 14. Гамрецький Ю. М. До питання про час встановлення влади Рад у Харкові//Боротьба за владу Рад на Україні. К., 1977. 15. Гарчев П. І. Червона гвардія України у боротьбі за владу Рад. К., 1983. 16. Його ж. Червона гвардія Харкова в боротьбі за перемогу Радянської влади//Вісник Харк. ун-ту. 1967. № 22. Вип. 2. 17. Гончаренко І. Красногвардейский отряд паровозостроительного завода//Лі-

топис революції. 1928. № 1. 18. *Диброва С. С.* И истоков историко-партийной науки на Украине. К., 1984. 19. *Дьомкін І. В.* Борьба робітників Харкова за контроль над виробництвом (липень 1917 — березень 1918 рр.)//Учен. зап. Харк. бібліотечного ін-ту. 1951. Вип. 3. 20. *Дьомкін І. В., Королівський С. М.* Борьба за встановлення влади Рад і перші кроки радянського будівництва на Харківщині//Трудячі Харківщини в боротьбі за побудову комунізму. Х., 1958. 21. *Затонський В. П.* Уривки з спогадів про українську революцію//Літопис революції. 1929. № 4. 22. *Игнатов А. Ф.* Харьковский Совет рабочих и солдатских депутатов в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—декабрь 1917 г.): Автореф. ... канд. ист. наук. Х., 1985. 23. *История Коммунистической партии Советского Союза.* В 6-ти т. Т. 3. Кн. 1. (март 1917 — март 1918 гг.). М., 1967. 24. *Ковалівський А.* Харків (культурно-історичний нарис). Х., 1930. 25. *Кондуфор Ю.* Великий Октябрь на Украине. К., 1986. 26. *Королівський С. М.* I з'їзд Рад України. К., 1947. 27. *Коротенко А. П.* Большевики Харкова в період Лютневої буржуазно-демократичної революції//Сб. науч. работ каф. общест. наук вузов г. Харькова. Х., 1957. 28. *Кулик І.* Огляд революції на Україні. Ч. I. Березень 1917 — квітень 1918 рр. Х., 1921. 29. *Курас Н. Ф.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978. 30. *Леценко А. П.* Борьба за установление Советской власти в Харькове//Установление Советской власти на местах в 1917—1918 гг. М., 1953. 31. *Лисенко В. Г.* Харківська Рада в березні — жовтні 1917 р.//Учен. зап. Харк. ун-ту. Т. 89: Тр. ист. ф-ту. Х., 1957. Т. 6. 32. *Мицц І. І.* История Великого Октября. В 3-х т. М., 1967—1973; изд. 2-е. Т. 1—3. М., 1977—1979. 33. *Михайлик О. Ф.* Харкову — 300 років: Короткий історико-економічний нарис. Х., 1956. 34. *Мошняга Є. І.* Большевики Харкова в Жовтневій революції (лютий 1917 — лютий 1918 рр.). Х., 1959. 35. *Нариси історії Харківської партійної організації.* Х., 1970. 36. *Окладной Г. М.* Социалистический Харьков. Х., 1951. 37. *Його ж.* XXX лет социалистической Харьковщины. Материалы в помощь пропагандистам и агитаторам. Х., 1947. 38. *Октябрьская революция. Первое пятилетие.* Х., 1922. 39. *Очерк истории Харьковского завода «Красный октябрь».* Х., 1966. 40. *Очерк истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и молот».* Х., 1966. Ч. I. 41. *Очерк истории Харьковского электромеханического завода.* Х., 1963. Ч. I. 42. *Очерки истории Харьковской областной партийной организации.* Х., 1980. 43. *Павлюк П.* Харківська Червона гвардія (лютий 1917 — березень 1918 рр.). К., 1948. 44. *Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.* К., 1967. Т. 1—2. 45. *Перемога Радянської влади на Україні (жовтень 1917 — січень 1918 рр.):* 36. документів. К., 1947. 46. *Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине:* Сб. документов и материалов. К., 1951. 47. *Победа Советской власти на Украине.* М., 1967. 48. *Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине:* Сб. документов и материалов. К., 1955. 49. *Попов М. М.* Нарис історії КП(б)У. Х., 1931. 50. *Провідник по історичних місяцях революційних подій у Харкові.* Х., 1937. 51. *Пять лет:* Сб. статей и воспоминаний. Х., 1922. 52. *Рибалка І. К.* Встановлення Радянської влади на Україні. К., 1957. 53. *Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні:* 36. документів і матеріалів (березень 1917 — березень 1921 рр.). К., 1957. 54. *Розенфельд Ю. Н.* Военная работа большевиков Харь-

кова в період підготовки соціалістическої революції (март — октябрь 1917 г.)//Учен. зап. Харьк. ун-та. Т. 128: Тр. каф. истории КПСС. Х., 1962. Т. 10. 55. Сквозь огненные годы: Очерк истории завода транспортного машиностроения им. В. А. Малышева (1895—1966). Х., 1967. 56. Скрипник М. О. Історія пролетарської революції на Україні: Короткий начерк. Х., 1923. 57. Смильгетк Ж. Отряд Красной гвардии завода ВЕК//Літопис революції. 1928. № 1. 58. Соціалістична Харківщина за 20 років (цифровий матеріал для пропагандистів). Х., 1937. 59. Супруненко М. І. Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні. К., 1948. 60. Тобергауз Ю. Г. Борьба рабочих Харькова в 1917 г. за контроль над производством//Науч. зап. Харьк. ин-та механизации сельского хозяйства. Вып. XII. Х., 1961. Т. 2. 61. 1917 год в Харькове: Сб. ст. и воспоминаний. Х., 1927. 62. Ученые записки Харьк. госуд. ун-та. Т. 88. Труды каф. истории КПСС. Х., 1957. Т. 6.: Ученые записки Харьк. госуд. ун-та. Т. 89. Труды историч. ф-та. Х., 1957. Т. 6. 63. Фарсоби́н В. В. О времени установления Советской власти в Харькове//Исторические записки. 1963. № 73. 64. Харитонов В. Л. Лютнева революція 1917 р. на Україні. Х., 1966. 65. Харьков//Большая Советская энциклопедия. М., 1935. Т. 59. 66. Харьков в Великой Октябрьской социалистической революции (февраль — декабрь 1917 г): Сб. документов. Х., 1947. 67. Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Февраль 1917 — апрель 1918 гг.: Сб. документов и материалов. М., 1957. 68. Черномаз И. Ш. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917 — март 1918 гг.). Х., 1958. 69. Шиян К. К. Діяльність Харківської Ради робітничих та солдатських депутатів (жовтень 1917 — березень 1918 рр.)//Учен. зап. Харьк. ун-та. Т. 89. Труды истор. ф-ту. Х., 1957. Т. 6. 70. Эрдэ Д. Годы бури и натиска. Х., 1923. кн. 1. 71. Його ж. Революция на Украине: От керенщины до немецкой оккупации. Х., 1927.

Г. І. ГАВРИЛЮК

КАДРОВА ПОЛІТИКА ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТЕРСТВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ПРОБЛЕМА КОМПЛЕКТУВАННЯ АРМІЇ В ТРАВНІ — ЛИСТОПАДІ 1918 р.

Кожну країну, яка вступає на шлях державної незалежності, чекає безліч проблем. Мабуть, головна з них — проблема людського фактору, яка виявляється в двох вимірах: недостатній кількості національно свідомих фахівців у всіх сферах державної діяльності, які ладні працювати заради розбудови нової держави, й у загальній невідповідності населення до нових умов існування як незалежної політичної нації.

Військова діяльність держави з огляду на специфічність її завдань, що пов'язані з забезпеченням суверенності існування країни і нації, є галуззю, де людський фактор набуває вирішального значення й здатен прямо

визначити успіх чи невдачу державного будівництва. Особливо це положення стосується доленосних періодів історії, до яких, поза всяким сумнівом, відноситься й доба національно-визвольних змагань 1917—1920 рр.

У ході національної революції й державного відродження одне з найбільших загострень проблеми людського фактора відбулося в період правління гетьмана Павла Скоропадського. Отже, розгляд дії обох вимірів цього фактора у військовій сфері, а саме: кадрової політики військового міністерства і питань комплектування армії, є однією з ключових проблем аналізу військової політики Гетьманату в 1918 р.

Кадрова політика як УНР, так і Української Держави визначалася переходом до формування регулярної армії. Така армія потребувала 175 генералів та 14 930 офіцерів [4, с. 426]. Український військовий рух такої кількості національно свідомих та придатних з фахового боку офіцерів дати не міг. По закінченні національно-визвольної війни в 1920 р. в таборах інтернованих опинилося 3 888 офіцерів Наддніпрянської армії [10, с. 330]. Очевидно, що кількість офіцерів-патріотів, на яких можна було розраховувати в ході військового будівництва в 1918 р., коливалася навколо цієї цифри і ні в якому разі не перевищувала 4—5 тис. осіб. Потреба була значно більшою, що спричинило масове залучення до української служби офіцерів денационалізованих або неукраїнського походження. Застосування подібного принципу кадрової політики майже вирішило проблему комплектування армії генеральськими та офіцерськими кадрами.

М. Омелянович-Павленко стверджує, що, наприклад, на посаду командира 11-ї пішої дивізії, якою він командував, претендувало 72 генерали, і що начальник Генштабу взагалі мав поважний вибір вищого командного складу армії [7, с. 78, 74]. Офіцерів Генерального штабу була така кількість, що на обер-офіцерські посади нерідко призначалися підполковники [1, с. 146]. Усього протягом 1918 р. управління особового складу Головного штабу розглянуло 13 тис. прохань офіцерів щодо прийому на службу, прийняло до української армії 202 генерали, призначило на посади командирів корпусів — 11, дивізій — 29, полків — 89 осіб [5, с. 256].

Відмова від націоналістичного, чи за термінологією того часу «вузько шовіністичного» [3, с. 237], принципу прийому офіцерів на службу дала гарні практичні ре-

зультати, але паралельно створила проблему збереження національного характеру армії.

Висвітлення проблеми співвідношення фахового та патріотичного принципів у кадровій політиці військового міністерства Української Держави, з'ясування доцільності чи недоречності переваги фахового підходу до прийому офіцерства у лави української армії є спірним питанням в історіографії військової політики Гетьманату.

З проблемою денационалізації командного складу армії зіткнулося вже військове міністерство УНР. Міністр О. Жуковський спробував спертися на офіцерський склад частин, що воювали на більшовицькому фронті, тобто на національно свідомих офіцерів добровольчих формувань й підрозділів, відносини в яких нормувалися згідно із «Статутом Осібної армії Української Народної Республіки». Це офіцерство почало висуватися на провідні ролі в новій регулярній армії, що створювалася. У своєму наказі від 15 квітня 1918 р. військовий міністр стверджував, що воно «повинно зайняти відповідальні посади в армії». З метою резервування місць він наказав заповнювати відповідну кількість посад тільки виконуючими обов'язки, скласти кандидатські списки всіх офіцерів-українців, що залишилися без посади й взагалі дбати про те, щоб на посадах затверджувалися «дійсні українці» [11, ф. 1076, оп. 1, спр. 15, арк. 108—109].

У наказах військового міністерства Української Держави широко застосовувалася самостійницька риторика, наголошувалося, що в українській армії мають служити тільки ті люди, які «глибоко переконані мріями самостійної й незалежної України», як один з основних принципів призначення на посади називалася «безумовна вірність ідеї незалежної України» [11, ф. 1074, оп. 2, спр. 4, арк. 75зв; спр. 5, арк. 116зв.]. Але в офіцерському середовищі такі накази здебільшого сприймалися як фарс, або як наслідок німецького тиску, а будь-яка спроба національного виховання кадрів трактувалася як залучення політики до армії [7, с. 83].

Такі настрої більшості, звісно, містили потенційну загрозу конфлікту з патріотичною меншістю й відповідно сприяли розколу в українському офіцерському корпусі. Але одночасно наявність певного відсотку національно свідомих офіцерів на тлі в цілому лояльного відношення решти до українського державного будівництва відкривала можливість консолідації та створення офіцерських кадрів, здатних виконати поставлені перед ними завдан-

ня. Перемога першої чи другої тенденції залежала від загального напрямку політики Гетьманату, а також від тривалості існування Української Держави.

Реальна кадрова політика військового міністерства пішла дещо іншим шляхом, ніж його декларативні заяви. На перший план висувалися такі критерії, як загальна й військова освіта, службовий і бойовий стаж, старшинство в ранзі тощо [11, ф. 1074, оп. 2, спр. 4, арк. 75 зв.].

17 червня 1918 р. військовий міністр, генеральний бунчужний О. Рагоза вирушив в інспекційну поїздку частинами III Одеського, VII Харківського та VIII Катеринославського корпусів [11, ф. 1074, оп. 2, спр. 3, арк. 65]. Інспекція виявила незадовільний стан спеціально-військової підготовки й низький загальноосвітній рівень офіцерського складу. З'ясувалося, що в багатьох частинах до 90 % офіцерів мають лише три-чотирикласну освіту [11, ф. 1074, оп. 2, спр. 5, арк. 44].

Наслідком інспекції стала поява наказу Військової Офіції Української Держави (ВО УД) № 327 від 15 липня 1918 р. Згідно з наказом, з приводу переходу армії до штатів мирного часу звільнялися з лав збройних сил у запас або у відставку всі офіцери, яких призвали до війська на час війни в ранзі прапорщика, випустили під час війни з військових шкіл скороченого курсу та з шкіл прапорщиків, чи які отримали офіцерський ранг по іспиту, без нього та за бойові відзнаки, а також всі інші офіцери, які були призвані до збройних сил з відставки, ополчення та запасу на час війни [11, ф. 1077, оп. 1, спр. 18, арк. 87, 88.].

Тобто було визначено, що офіцерський корпус для командування й навчання повинен мати довоєнну кваліфікацію та досвід світової війни. Але виявилось, що переважна більшість українських офіцерів-патріотів, учасників українського військового руху не має достатньої кваліфікації й тому опиняється поза лавами збройних сил.

В оцінці значення цього наказу існує кілька взаємно протилежних точок зору. Згідно з першою, наказ — це дискримінація українських військових спеціалістів й свідомий замах проросійськи настроєної армійської верхівки на національний характер армії [4, с. 427—428; 12, с. 98]. Ті, хто поділяє другу точку зору, навпаки, вважають наказ доцільним заходом удосконалення офіцерського складу армії, запропонований військовими професіоналами. А конфлікт з цього приводу вважають

штучним, роздмуханим Українським Національним Союзом на чолі з В. Винниченком з метою підготування в армії сприятливого ґрунту для перевороту та знищення Гетьманату [6]. Нарешті, М. Омелянович-Павленко трактував наказ як прикру помилку міністерства, яка, поставивши морально-національний принцип після критерію фаховості і знизивши відсоток офіцерів-патріотів у війську, ґрунтовно зашкодила формуванню армії. Головна вада наказу вбачається в тому, що він замість створення сприятливих умов для примусового підвищення рівня освіти цих офіцерів шляхом відкомандирування до військових навчальних закладів, звільняв їх із армії, замінюючи байдужими до національних справ офіцерами-фахівцями [7, с. 86]. Вигнанці автоматично перетворювалися на опозиціонерів, а згодом очолили загони повстанської армії С. Петлюри.

Ми схилиємося до третьої точки зору, оскільки свідома проросійська інтрига верхів здається малоймовірною. Ключові посади в Головному штабі, який безпосередньо займався кадровими призначеннями, посідали українські патріоти О. Галкін та М. Удовиченко. Військовий міністр О. Рагоза та його заступник О. Лігнау були лояльними до ідеї української державності. На користь думки М. Омеляновича-Павленка також свідчить низка заходів військового міністерства щодо нейтралізації шкідливих наслідків наказу № 327, хоч вони не дали бажаних результатів. Так, вже сам наказ № 327 надавав командирам корпусів право входити в Головний штаб з проханням про залишення на службі офіцерів, котрі протягом усієї війни перебували на фронті в строювих частинах в офіцерському ранзі, а також поручників і вище, які мали освіту не нижче за закінчену середню, та прапорщиків і підпоручників з вищою освітою [11, ф. 1077, оп. 1, спр. 18, арк. 87, 88]. Стосовно офіцерів старшого віку підставою для можливого залишення їх на службі в наказі називалися принципи виняткової придатності до військової справи, фаховості й перебування на українській військовій службі з часу проголошення самостійності України.

Наказ ВО УД № 376 дозволяв «командирам окремих частин» заміщати вакантні посади бунчужних та чотових, тобто підофіцерів, офіцерами військового часу з наданням останнім права підвищення до офіцерського ступеня після складання іспиту в обсязі повного курсу військових училищ мирного часу [11, ф. 1074, оп. 2, спр. 5, арк. 104,

104 зв]. Наказ ВО УД № 575 дозволяв переводити офіцерів військового часу на посади військових урядовців [11, ф. 1077, оп. 1, спр. 21, арк. 295 зв.]. Отже, можливості залишення офіцерів військового часу на службі в армії і, тим самим, збереження її національного характеру існували, але слід зауважити, що процедура реалізації цих можливостей була дуже ускладненою й до того ж ставила долю офіцерів-патріотів у залежність від рішень командирів корпусів і дивізій. Командні ж посади цієї ланки в українській армії того періоду здебільшого обіймали байдужі до національних справ фахівці з російської армії, не схильні сприяти службовому просуванню «шовіністів».

Іншим заходом Гетьманату в напрямку удосконалення офіцерського складу армії стало відновлення традиційної для Російської імперії системи підготовки військових кадрів у три етапи.

Одним з перших наказів П. Скоропадський відновив кадетські корпуси (їх планувалося заснувати чотири), але з більш демократичними, ніж у Росії, правилами прийому [8, с. 180]. За Гетьманату були створені спільні юнацькі школи, що складалися з двох шкіл: основної юнацької (один рік навчання) та фахової пішої юнацької школи (два роки). Таких закладів було чотири: Перша й Друга Київські, Перша Одеська та Чугуївська спільні юнацькі школи. Також відкрилися фахові юнацькі школи: Одеська гарматна, Київська інженерна та Єлисаветградська кінна [11, ф. 1074, оп. 2, спр. 10, арк. 65]. В подальшому планувалося розширення мережі подібних навчальних закладів [13]. Закінчити вертикаль військової освіти за традицією мала Академія Генерального штабу.

Наступним питанням комплектування армії був набір підофіцерів. Згідно з планом значний відсоток молодших командирів мав набиратися з числа досвідчених кадрових унтер-офіцерів колишньої російської армії. Такий підхід створив, мабуть, найбільшу проблему в справі комплектування збройних сил Гетьманату, оскільки кількість бажаючих обійняти підофіцерські посади виявилася значно нижчою за потребу.

Проблема стояла настільки гостро, що Генштаб навіть успіх формування кадрованих частин оцінював, головним чином, за кількістю підофіцерів у підрозділах. Під цим кутом зору успішним вважалося формування II Подільського корпусу та 3-ї кінної дивізії в Чугуєві,

які мали, відповідно, 43 % та 44 % підофіцерів від штатного розпису. Загальний рівень укомплектованості підофіцерських вакансій, станом на 1 листопада 1918 р., по Збройним силам Української Держави, становив 12—25 % [11, ф. 1077, оп. I, спр. 27, арк. 35].

Причини такого стану справ, мабуть, потрібно шукати в тому напрямку думок і пануючих настроях українського селянства (а саме воно було головним джерелом рекрутування підофіцерів), які склалися на фоні втоми від світової війни та під впливом революційних подій попередніх місяців і характеризувалися відразу до військової служби й загальним занепадом почуття громадянського обов'язку. Не сприяли подоланню негативних тенденцій малий розмір грошового утримання, яке пропонувала держава у винагороду за армійську службу, а також низький рівень популярності гетьманського режиму серед населення країни.

Згідно із законом «Про загальний військовий обов'язок» тривалість дійсної військової служби в піхоті визначалася в два, в кінноті й артилерії — в три, у флоті — в чотири роки. Служба в запасі мала тривати до 38 років, а в ополченні — до 45. Призов на дійсну військову службу передбачалося здійснювати двічі на рік — 15 листопада та 1 березня. Пізніше початок першого призову до лав української армії перенесли на 1 грудня 1918 р. В цей день планувалося покликати до війська 85 тис. чоловік, в тому числі: 49 415 осіб — на укомплектування піхоти (стройові роти повинні були мати по 48 чоловік, спеціальні й учбові команди — повний комплект, нестройові роти — 50 %), 35 585 — до кінноти, артилерії, технічних частин, бронедивізіонів, прикордонної сторожи тощо. 1 березня 1919 р. намічалось залучити до армійської служби ще 79 тис. військовозобов'язаних громадян, в тому числі 48 тис. осіб — до піхоти. Склад стройових піхотних рот планувалося довести до 110 чоловік, дивізійна артилерія, корпусна кавалерія й прикордонна сторожа мали отримати повний комплект новобранців [3, с. 250—251; 4, с. 426; 12, с. 97].

Призов новобранців на дійсну військову службу в Українській Державі, як відомо, ніколи не відбувся. Причини зволікання з призовом не є вичерпно з'ясованими в історіографії. Називаються кілька причин: від злої волі різних чинників до помилок й об'єктивних обставин, але жодна з цих думок не ґрунтується на поважних джерелах. Здебільшого звинувачують німецьке командування, яке нібито негативно ставилося до проведення призову

й дозволяло формувати лише кадрову армію [1, с. 146; 3, с. 251; 4, с. 424; 9, с. 43]. Українська література додає звинувачення на адресу вищих військових начальників, командирів корпусів та дивізій української армії, які начебто саботували створення дієздатних збройних сил [4, с. 426]. Генерал А. Черячукін, представник Всевеликого Війська Донського при гетьмані, висловив припущення, що П. Скоропадський, як таємний прихильник неподільної Росії, боявся національних настроїв майбутньої української армії проти неї [2, с. 75].

Справжні причини видаються набагато складнішими. Вони не піддаються згаданим простим оцінкам. В тій чи іншій мірі діяли всі названі фактори. Але головних причин, здається, було дві: стратегічний прорахунок гетьмана в оцінці перспектив українського державотворення в контексті міжнародної ситуації та зростання революційних настроїв в країні, які підтримувалися ззовні й швидко дестабілізували становище в Гетьманаті.

Гетьман особисто визнав свою провину в тому, що припускав, ніби німці стоятимуть в Україні до пізньої весни 1919 р., і він встигне сформувати справжню армію, за останнім словом військового мистецтва. У випадку поразки Німеччини у світовій війні П. Скоропадський розраховував на підтримку своїх планів з боку Антанти [8, с. 20]. Це також виявилось помилкою.

Не сприяло успішному призову й внутрішнє становище в країні. Звіти військової розвідки і повітових комендантів подавали суперечливу картину настроїв населення й відношення його до військової служби. Так, для Волинської та Подільської губерній, тобто колишніх прифронтових, було характерним недоброзичливе ставлення до можливого призову. Аналогічну оцінку розвідки отримало положення в Київській губернії, кілька повітів якої мали власну, успадковану від «вільного козацтва», недержавну військову організацію [11, ф. 1077, оп. 3, спр. 17, арк. 1, 1 зв.]. Натомість відношення до призову населення деяких східних і південних губерній було лояльним. Так, в Чернігівській і Херсонській губерніях людяність, за даними Генштабу, пов'язувала створення національного війська з подоланням анархії в країні, а реквізиції німців лише підвищували зацікавленість населення у формуванні власної армії, яка розглядалася як «підвалина державної сили України» [11, ф. 1077, оп. 1, спр. 53, арк. 17 зв., 26, 33].

В умовах такого суперечливого ставлення населення до військової служби, на фоні відомого незадовільного

стану постачання армії, труднощів з продовольством й приміщеннями для касарень не слід недооцінювати слушність побоювань професійного військового П. Скоропадського, що за згаданих обставин, у випадку негайного призову, в армії буде важко підтримувати дисципліну й злагоду між командуванням та особовим складом [8, с. 269].

Отже, під час формування армії гетьманський режим зіткнувся у сфері її комплектування з труднощами двоїстого характеру. По-перше, це були проблеми росту, які є притаманними будь-якій новоствореній державі, а саме: недостатня кількість кваліфікованих національних військових кадрів, особливо вищої ланки, необхідність залучення до військового будівництва спеціалістів колишньої метрополії і, як наслідок, проблема збереження національного характеру армії та співіснування в її лавах офіцерів-патріотів і «чистих фахівців» з їх суто імперською ментальністю й поглядом на українську державу як на тимчасове явище. По-друге, мали місце специфічно українські проблеми, котрі посилювалися під впливом революційних подій 1917 р. та діяльності соціалістичних партій, а саме: низький рівень національної свідомості населення, відсутність у нього сталого почуття громадянського обов'язку та байдуже ставлення більшості громадян до військової служби й необхідності захищати суверенітет держави.

Гетьман П. Скоропадський доклав енергійних зусиль для подолання труднощів і вирішення проблем комплектування збройних сил, але, на жаль, час, відпущений йому історією, виявився занадто малим.

Список літератури: 1. Деникин А. И. Гетьманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. К., 1990. 2. Долenga С. Скоропадщина. Варшава, 1934. 3. Дорошенко Д. Історія України 1917—1923. Т. 2. Н.-И., 1954. 4. Історія українського війська. Львів, 1992. 5. Коляничук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань: біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. Львів, 1995. 6. Кравцевич В., Улянич В. Україна: військо 1914—1920 // Нар. армія. 1993. 2—30 черв., 6—20 лип. 7. Омелянович-Павленко М. На Україні: спомини 1917—1918 рр. Прага, 1935. 8. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917—грудень 1918. К. Філадельфія, 1995. 9. Удовиченко О. І. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917—1921. К., 1995. 10. Українсько-московська війна 1920 року в документах. Варшава, 1933. 11. ЦДАВО України. 12. Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії. Львів, 1996. 13. Плечко М. Організація збройних сил в Українській Гетьманській Державі в 1918 р. / Нація в поході. 1941. № 3—12.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

Перехід до нові економічної політики привів до легалізації підприємницької діяльності і появи нового класу радянського суспільства — нової буржуазії.

За ринкових умов саме підприємець є головною фігурою економіки країни, навіть за таких несприятливих умов, які існували в Радянській державі за часів непу, і саме підприємці становили основу і більшість серед представників нової буржуазії. В багатонаціональній Україні представники багатьох націй та етнічних груп входили до складу нової буржуазії, хоча й нерівномірно були репрезентовані в різних елементах її структури та по природно-географічних районах республіки. Сказане вище визначає актуальність висвітлення питання про національний склад нової буржуазії України в роки непу.

Варто зазначити, що в історіографії, яка висвітлює діяльність нової буржуазії, а також соціальну структуру населення України 20-х років, на жаль, майже відсутні спроби проаналізувати її національний склад. Це питання практично залишилося поза увагою дослідників [5; 6; 7; 9]. Заповнити цю прогалину і показати та проаналізувати національний склад нової буржуазії — мета цієї статті.

Головним джерелом для вивчення національного складу нової буржуазії України в період 20-х років є матеріали всесоюзного перепису населення, що провадився в грудні 1926 р. (тобто у самий розпал непу). Багатомне видання цього перепису населення містить величезну кількість інформації про демографічні, етнічні, соціальні та національні процеси, що відбувалися в республіці. Ці дані характеризуються повнотою відомостей, їх вірогідністю та широтою охоплення об'єктів перепису. На відміну від наступних всесоюзних переписів 30-х років, у 1926 р. перед дослідниками з ЦСУ ще не стояло завдання підтвердити статистично ті чи інші «теоретичні» положення радянських вождів. Варто також зазначити, що перепис 17 грудня 1926 р. — ще єдиний з переписів населення 20-х — початку 30-х років, що охопив не тільки міську, але й сільську людність і в матеріали якого було включено дані про національно-етнічну належність представників основних галузей народного господарства та їх соціальний стан.

Перехід до непу відбувався у важких соціально-економічних, політичних та демографічних умовах. У результаті Першої світової та громадянської війн та жорстокого голоду 1921—1922 рр. Україна втратила кілька мільйонів своїх співвітчизників. Однак відбудова народного господарства привела і до поліпшення демографічної ситуації в Україні. Так, якщо у 1920 р. населення республіки становило 25 млн. 624,5 тис. чол., то на 1 січня 1924 р. — вже 27 млн. 628,3 тис., а наприкінці 1926 р. — 29 млн. 18,2 тис. чол. [10, с. 5]. Згідно з переписом 1926 р. з 29 млн. 18,2 тис. чол. населення УСРР українці становили 23 218 860 чол., або 80 %, росіяни — 2 677 166 чол., або 9,2 %, євреї — 1 574 395 чол., або 5,4 %, інші — 1 547 766 чол., або 5,3 % [2, с. 3]. Із запальної маси населення України за переписом 1926 р. частка самодіяльного населення (тобто тих, хто мав самостійне джерело існування) становила 61,82 %, або в абсолютних цифрах — 17 938 765 чол., несамодіяльного — 38,18 %, або 11 079 422 чол. [2, с. 3—4]. Серед самодіяльної людності українці склали 82,82, росіяни — 8,34, євреї — 3,4, інші національності — 5,43 % [2, с. 3—4]. Це свідчить про те, що частка українців самодіяльної людності була дещо вищою, ніж представників інших національностей у порівнянні з їх питомою вагою у національному складі населення республіки.

Таким чином, на середину 20-х років Україна мала багатонаціональний склад населення, $\frac{4}{5}$ якого складали українці, більшість з котрих були самодіяльними. Переважна частина населення республіки мешкала у сільській місцевості, менша у містах (5373,6 тис., або 18,52 %). З них українці — 47,2, росіяни — 25, євреї — 22,7, інші — 5,1 % [2, с. 6—7].

З початком здійснення непу головним полем приватнопідприємницької діяльності нової буржуазії, що почала легально формуватися, були торгівля та посередництво. Користуючись тим, що держава не мала потрібних коштів для створення своєї торговельної мережі (кошти йшли на відновлення промисловості), а кооперація ще тільки налагоджувала освоєння торгівлі після воєнного комунізму, приватник швидко оволодів торгівлею. Так, на початку 1924 р. приватники володіли 92,5 % торговельного апарату, з допомогою якого здійснювалося 94,4 % товарообороту в роздрібній і 32,3 % у гуртовій торгівлі [5, с. 71]. У той же час переважна більшість приватної мережі була репрезентована власниками дрібних та найдрібніших закладів, що підтверджується і даними всесо-

юзного перепису населення 1926 р. Матеріали перепису зафіксували такі групи дрібних підприємців та підприємців капіталістичного типу¹, а також рантьє: «господарі з найманими робітниками; господарі, які працюють тільки з членами сім'ї; господарі-одинаки; особи, що живуть на нетрудові прибутки» [2, с. 3—4].

До складу нової буржуазії входили підприємці капіталістичного типу, до яких слід внести такі з вищеназваних груп: господарі з найманими робітниками; господарі, які працюють тільки з членами сім'ї, що були заняті в торгівлі; представники держкапіталізму — комісіонери, комерційні агенти (або просто «агенти» мовою перепису), експедитори (цю групу перепис відносив до службовців). До непередприємницької частини буржуазії слід віднести групу осіб, що живуть на нетрудові прибутки (тобто тих, хто безпосередньо не брав участі в організації функціонування капіталу — осіб, що жили на прибутки від здачі будинків, кімнат, інших приміщень, на відсотки від капіталу та дивіденди від цінних паперів, так звані рантьє) [Див.: 3, с. 51, 81—82].

Перейдемо до розгляду національного складу зазначених вище груп нової буржуазії України. Відразу ж зазначимо, що матеріали перепису 1926 р. виділили лише три основні національності у зв'язку з їх «станом в заняттях», тобто соціальним станом по галузях народного господарства — українців, росіян та євреїв. Представники інших національностей та етнічних груп були об'єднані у графі під загальною назвою «інші».

До першої групи підприємців капіталістичного типу слід віднести господарів з найманими робітниками, які в матеріалах перепису були розбиті по їх заняттях в таких галузях економіки: велика (цензова) промисловість, дрібна та кустарно-ремісничя промисловість, транспорт (крім залізничного), будівництво (підрядники будівельних робіт), торгівля та інші галузі [2, с. 3—5]. Так, із загальної кількості підприємців в Україні (24 403), що вживали найману працю (без сільського господарства) 53,0 % складали євреї, 32,4 — українці, 8,0 — росіяни, 6,6% — представники інших етнічних груп² [2, с. 3]. Серед 381 власника та орендаря великих промислових підприємств («заводчиків і фабрикантів» мовою перепису) на першому місці стояли особи єврейської національності — 78,5 %, потім йшли росіяни — 7,1, українців бу-

¹ У статті не розглядається сільськогосподарська буржуазія.

² Підрахував автор.

ло 6,3, інших — 8,1 %. Серед 3776 підприємців, що вживали найману працю в торгівлі, 73,6 % склали євреї, 12,7 — українці, 7 — росіяни, 6,7 % — інші. У дрібній та кустарно-ремісничій промисловості із 19 231 підприємця євреїв було 49,2 %, українців — 36,2, росіян — 7,9, інших — 6,6 %. З 294 підрядчиків будівельних робіт українці становили 63,9 %, росіяни — 18,4, євреї — 12,9, інші — 4,8 %, на транспорті з 596 підприємців-наймачів 47 % становили євреї, 37,9 — українці, 12,8 — росіяни, 2,3 % — інших національностей. В інших галузях народного господарства підприємці, що наймали робочу силу (125 осіб), розподілялися так: 57,6 % — євреї, 23,2 — українці, 11,2 — росіяни, 8 % — інші [2, с. 3—4].

Таким чином, серед підприємців, які вживали найману працю і становили верхівку нової буржуазії, трохи більше половини від загального числа становили євреї, на другому місці були українці — майже третина від загальної кількості, далі йшли росіяни та представники інших етнічних груп. Більшість з цієї соціальної групи (58,2 %) — представники всіх зазначених вище національностей мешкала в містах. Серед даної категорії підприємців абсолютна більшість належала чоловікам [9; 10].

До другої групи підприємців капіталістичного типу слід віднести категорію господарів, які працюють з членами сімей, але не всіх, а тільки тих, які були зайняті в галузі торгівлі ([Див.: 3, с. 53, 81]).

Із загальної кількості господарів, які працюють з членами сімей (82 166 чол.), українці становлять 37,1, росіяни — 10,8, євреї — 46,1, інші — 6 %. В торгівлі з цієї кількості було зайнято 22 920 чол., або 27,9 %, з них українці становили 21,1 %, росіяни — 7,3, євреї — 66,7, інші — 4,9 % [2, с. 3—4].

Таким чином, у другій групі підприємців українці склали майже $\frac{2}{5}$ від кількості «господарів, які працюють з членами сімей», але в галузі торгівлі їхня частка знижується майже до $\frac{1}{5}$; в той же час підвищується частка євреїв з майже половини від загальної кількості, до $\frac{2}{3}$ серед торговців, відповідно знижується частка росіян та інших.

У третій групі капіталістичного типу, яку складають коміснери, комерційні агенти та експедитори (підприємці, які займалися відправленням та отриманням вантажів на комерційній основі), усього нараховувалось 13 778 осіб, з яких українців було 27,5, росіян — 16,1, євреїв — 51,8, інших — 4,6 % [2, с. 94—104]. Нарешті,

четверту невідприємницьку групу нової буржуазії склали рантєе (або за переписом, «особи, що жили на не-трудові прибутки») загальною кількістю 42 017 чол., з якою більше $\frac{2}{3}$ (64,7%) становили особи, що жили на прибутки від здачі будинків, кімнат, інших приміщень, а решта — 32,6% — від інших джерел. З цієї кількості (42 017 чол.) українці становили 55,8, росіяни — 17,8, євреї — 20, інші національності — 6,4%. Основну масу тут становило жіноцтво — $\frac{2}{3}$ (66,5%) від загальної кількості, $\frac{3}{5}$ таких осіб мешкали в містах [2, с. 116]¹.

Загальну картину національного складу нової буржуазії України по всіх її розглянутих групах, за даними перепису 1926 р., наведено в таблиці [2, с. 3—5, 94—104, 116].

Як бачимо з наведених у таблиці даних, у підприємницькій частині нової буржуазії перше місце посідають представники єврейської національності, питома вага яких сягає 57,9%, а в невідприємницькій частині — перше місце належить українцям (55,8%). У загальному ж підсумку серед представників нової буржуазії українцям належать 40, росіянам — 12,9, євреям — відносна більшість — 42,5, іншим національностям — 5,8%. Серед своїх національних груп найбільша питома вага представників нової буржуазії у євреїв — 7,16%, найнижча — серед українців — 0,27%.

Серед промисловців, які володіли або ж орендували у держави фабрично-заводські та торговельні підприємства, зустрічались і великі «капіталісти», такі, як, наприклад, І. Попов — орендар трубопрокатного заводу ім. Якубовського в Луганську, на якому в 1926/27 рр. працювали 227 робітників, а сума виробленої заводом продукції сягала 1,2 млн крб. на рік, І. Ігнатищев (нащадок знаменитого І. Є. Ігнатищева — дореволюційного власника цього підприємства) — орендар харківського пивзаводу ім. 1 Травня. На орендованому ним заводі в цей час працювало 210 робітників, а річна вартість випущеної продукції становила більше 1 млн 300 тис. крб. У Ромнах і Ніжині дві великі фабрики по виробництву махорки з кількістю робітників відповідно 107 чол. і 249 чол. орендували брати Б. і А. Айзенберг, а в Лубнах махоркову фабрику з 159 працюючими орендували колишній її власник Ліфшиць та його компаньйон Вигдарчеськ [1, ст. 50, 204, 8, ст. 207, 235].

Однак варто зазначити, що таких великих підприємців в роки непу було дуже небагато. Більшість з них во-

¹ Підрахував автор

Назва частини та групи нової буржуазії	Загальна кількість осіб		Кількість осіб за національним складом							
			українці		росіяни		євреї		інші	
	абсолютна, тис.	%	абсолют- на, тис.	%	абсолют- на, тис.	%	абсолют- на, тис.	%	абсолют- на, тис.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
A. Підприємницька буржуазія (I—III)	61,1	100	16,5	27,0	5,9	9,6	35,4	57,9	3,4	5,5
У % до загальної кількості нової буржуазії	—«—	59,3	—«—	16,0	—«—	5,7	—«—	34,3	—«—	3,3
I. Господарі з найманими робітниками	24,4	100	7,9	32,4	2,0	8,0	12,9	53,0	1,6	6,6
У % до загальної кількості нової буржуазії	—«—	23,7	—«—	7,7	—«—	1,9	—«—	12,5	—«—	1,6
II. Господарі, які працюють з членами сім'ї у сфері торгівлі	22,9	100	4,8	21,1	1,7	7,3	15,3	66,7	1,1	4,9
У % до загальної кількості нової буржуазії	—«—	22,2	—«—	4,7	—«—	1,6	—«—	14,8	—«—	1,0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
III. Комісіонери, комерційні агенти, експедитори	13,8	100	3,8	27,5	2,2	16,1	7,1	51,8	0,63	4,6
У % до загальної кількості нової буржуазії	—«—	13,4	—«—	3,7	—«—	2,1	—«—	6,9	—«—	0,61
Б. Непідприємницька буржуазія (IV)	42,0	100	23,4	55,8	7,5	17,8	8,4	20,0	2,7	6,4
У % до загальної кількості нової буржуазії	—«—	40,7	—«—	22,7	—«—	7,3	—«—	8,1	—«—	2,6
IV. Особи, що живуть на нетрудові прибутки	42,0	100	23,4	55,8	7,5	17,8	8,4	20,0	2,7	6,4
У тому числі від здачі будинків, кімнат	28,3	100	14,3	50,7	6,0	21,2	6,1	21,5	1,9	6,6
У % до загальної кількості нової буржуазії	—«—	27,4	—«—	13,9	—«—	5,8	—«—	5,9	—«—	1,8
В. Підприємницька і непідприємницька частина нової буржуазії разом (I—IV)	103,1	100	40,0	38,8	13,3	112,9	43,8	42,5	6,0	5,8
Г. Все самодіяльне населення України (в тис.)	17939	100	14856	82,8	1496	9,6	612,1	3,4	973,9	5,4

Назва частини та групи нової буржуазії	Загальна кількість осіб		Кількість осіб за національним складом							
			українці		росіяни		євреї		інші	
	абсолют- на, тис.	%	абсолют- на, тис.	%	абсолют- на тис.	%	абсолют- на тис.	%	абсолют- на тис.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11

Д. Питома вага представників нової буржуазії у відсотках від числа самодіяльного населення України за національними групами

$\frac{100}{0,57}$

$\frac{100}{0,27}$

$\frac{100}{0,89}$

$\frac{100}{7,16}$

$\frac{100}{0,62}$

Примітка. За 100 % у чисельнику прийнято все самодіяльне населення в національних групах, у знаменнику позначено питому вагу нової буржуазії в національній групі.

лоділи, або орендували навіть цензові¹ промислові підприємства з числом найманих робітників у середньому 16—30 чол., а в дрібній промисловості набагато менше. Взагалі ж, органи статистики відносили до капіталістичної групи тих промисловців, які наймали трьох (і більше) робітників і мали річний прибуток у сумі 2400 крб. [11, ф. 582, оп. 1, од. зб. 2576, арк. 84].

З-поміж великих крамарів, що володіли значними (за обсягом торговельних оборотів) торговельними підприємствами, слід назвати С. Б. Бродського, що вів велику бакалійну торгівлю у Харкові, харківських торговців м'ясом А. Подкопая і М. Н. Броховецького, оптових торговців борошном Л. Х. Каца та Т. Л. Єщенко, великого взуттєвого крамаря Ф. І. Резнікова, київських торговців залізним крамом М. Х. Хаган і Б. Чутко, власників приватних готелів Я. Болдовського, Є. О. Гельфанд, торговців мануфактурою (тканинами) Я. М. Кеймаха, Я. Е. Копелева та ін. [1, стб. 414, 425, 1224, 1245, 1246, 1249].

Дуже часто саме великі крамарі та промисловці виступали фундаторами приватних акціонерних товариств. Переважну більшість із засновників та керівництва цих товариств становили особи єврейської національності. Так, у складі засновників 8 приватних акціонерних товариств, що існували в Україні на 1 травня 1928 р.— «Мебель», «Текстиль», «Прогрес», «Музика», «Частно-скотмясо», «Стар», «Мосхімлак», «Самопостачання» — євреї становили більше $\frac{4}{5}$ [11, ф. 539, оп. 14, од. зб. 247, арк. 8; 8 зв., 9, 10, 10 зв., 11]. З 12 засновників приватного акціонерного товариства «Топстрой» (засновано навесні 1929 р.— ліквідовано в травні 1930 р.) $\frac{3}{4}$ акціонерів були єврейської національності, а з 30 держателів акцій — 26 акціонерів були євреями, яким належало 77 % акцій [11, ф. 423, оп. 5, од. зб. 604, арк. 13, 80, 93]². До складу фундаторів і одночасно найвпливовіших акціонерів зазначених товариств входили такі відомі в роки непу великі підприємці, як брати Абрам і Михайло Абрамовичі Крон, які мали власні меблеві магазини у Харкові, брати Мойсей, Ілля та Леонід Володимировичі Полякїни, які торгували (і виробляли) музичними інструментами в Харкові, Києві та інших містах, П. В. Телятников — один із засновників «Мосхімлаку», М. Б. Булкін та ін. [1, ст. 432, 1243, 1245].

¹ До цензових підприємств належали ті, що мали більше 15 робітників і механічний двигун і 30 робітників без двигуна.

² Підраховано автором

Значна питома вага осіб єврейського походження серед підприємців України, особливо в торгівлі (пересічно, включаючи і дрібну торгівлю — 68,2 %, без неї — 70,21%¹, може бути пояснена насамперед тим, що підприємництво в палюзі торгівлі і посередництво були досить поширеними і традиційними заняттями серед єврейського населення, ще з дореволюційних часів. Так, за даними Б. А. Кругляка, серед представників дореволюційної торгової буржуазії України на початку ХХ ст. українців було понад 10 %, росіян — 10,5, євреїв — 64, 15,5 % торговців належали до іноземної буржуазії [4, с. 30]. Після революції, коли «смуга осілости», що існувала на терені України та інші дискримінаційні стосовно євреїв норми царського законодавства було скасовано, ця обставина вже в період непу була одним з впливових чинників, що сприяли активізації підприємницької діяльності єврейського населення за умов, коли в період воєнного комунізму значною мірою була ліквідована стара буржуазія, головним чином велика та середня.

Таким чином, клас нової буржуазії України в роки непу з самого початку формувався як багатонаціональна група, основну масу якої становили українці, росіяни та євреї. Відносна більшість у запальній масі нової буржуазії належала євреям, дещо менше було українців, які становили $\frac{2}{5}$ всієї чисельності буржуазії, а росіяни майже восьму частину. Якщо серед підприємницької частини нової буржуазії чисельно переважали особи єврейської національності, то серед не підприємницької — українці. Серед торгової частини нової буржуазії переважну більшість (понад $\frac{2}{3}$) складали євреї, їм же належала і абсолютна більшість у складі фундаторів приватних акціонерних товариств. Національний склад нової буржуазії України значною мірою відображав розвиток підприємницької активності серед основних національних груп населення за часів непу.

Список літератури: 1. *Адресно-справочная книга «Вся Украина» на 1926/27 г.* Х., 1926. 2. *Всесоюзная перепись населения 1926 года.* Т. XXVIII. Украинская социалистическая советская республика. Итоги по республике. Полесский подрайон. Занятия. М., 1930. 3. *Жиромская В. Б.* Советский город в 1921—1925 гг. Проблемы социальной структуры. М., 1988. 4. *Кругляк В. А.* Внутрішня торгівля в Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Автореф. дис. ... — д-ра іст. наук. К., 1993. 5. *Кучер А. Е.* Ограничение и вытеснение непманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР // Вопросы истории СССР. 1987. Вып. 32. 6. *Мінаєв С. В.* Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні. Населення України. Мись-

¹ Підраховано автором за 2, с. 3—4.

кий житловий фонд. Х., 1928. 7. *Очерки развития социально-классовой структуры УССР 1917—1937.* К., 1987. 8. *Приложение к карте промышленности СССР. Европейская часть. Ч. II. Фабрично-заводские предприятия.* М., 1927. 9. *Трифонов И. Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР.* М., 1975. 10. *Україна: Стат. справочник.* Х., 1925. 11. *ЦДАВО України.*

К. В. ФІЛІПОВ

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В УКРАЇНІ (20-ті РОКИ ХХ ст.)

Науково-практичне значення має узагальнення досвіду діяльності сільськогосподарської кооперації в 1921—1929 рр. у справі піднесення селянських господарств. Саме кооперативна форма діяльності дрібних товаровиробників в умовах функціонування ринкової економіки стала одним з найбільш важливих чинників позитивних зрушень у сільськогосподарському виробництві України.

Історія сільськогосподарської кооперації цього періоду майже в усіх її аспектах малодосліджена. Спроби її вивчення, розпочаті практиками та науковцями 20-х років, були перервані розгортанням масової колективізації і не відновлялися аж до останніх років [1].

Діяльність сільськогосподарської кооперації була започаткована декретом ВУЦВКУ і Раднаркомом України від 18 жовтня 1921 р. Селянам дозволялося організовувати кооперативні сільськогосподарські товариства для спільного ведення сільськогосподарського виробництва, організації праці своїх членів, постачання їх необхідним сільськогосподарським знаряддям, насінням, добривами та ін., а також для перероблення лишків продуктів землеробства та інших справ, спрямованих на збільшення кількості і поліпшення якості вироблених ними сільськогосподарських продуктів. Товариства та їх об'єднання отримали право набувати необхідні їм знаряддя праці, матеріали, обладнання, відкривати майстерні і заводи по переробленню та збуту сільськогосподарської продукції. Отже, запроваджувана кооперація як об'єднання дрібних товаровиробників не руйнувала форм власності і традицій господарювання в українському селі, що історично склалися ще до її виникнення, які уособлювали приватний сектор виробництва сільськогосподарської продукції [2].

Вперше програму діяльності сільськогосподарської кооперації в умовах НЕПу розробили II збори уповно-

важких «Сільського господаря» (всеукраїнського центру сільськогосподарської кооперації) восени 1922 р. Ця програма окреслювала такі завдання: організувати кооперативний кредит селянським господарствам, збут і перероблення продукції землеробства, постачання селян засобами виробництва [3]. Завдання і напрямки діяльності сільськогосподарської кооперації конкретизувалися і уточнювалися в рішеннях вищих партійних і державних органів впродовж всього періоду її діяльності. Цій діяльності надавалася чітко окреслена класова спрямованість. Специфіка функціонування кооперації радянської доби полягала в тому, що вона ніколи не мала можливості діяти повністю як самоврядна організація.

Широку програму подальшої діяльності сільськогосподарської кооперації прийняв X Всеукраїнський з'їзд Рад у квітні 1927 р., ґрунтуючись на її здобутках на цей час та виходячи з завдань реконструкції народного господарства країни. Згідно з цією програмою визначалися два її основні напрямки: вона проголошувалася основною формою перебудови селянського господарства на соціалістичних засадах та одним з наймогутніших засобів у розвитку сільського господарства, зокрема тваринництва, розвитку технічних культур, збільшення товарності селянських господарств та їх піднесення. Сільськогосподарська кооперація мала охопити і ув'язати сільськогосподарське виробництво і ринок збуту сільськогосподарської продукції, забезпечити матеріальну та організаційну сторони проведення в життя машинізації і тракторизації сільського господарства, влаштування перероблюючих пунктів, споруд по збереженню сільськогосподарської продукції тощо. Через кооперативний збут і постачання сільськогосподарська кооперація повинна була практично допомогти селянським господарствам поліпшити свій матеріальний стан, збільшити ринковість. Ставилося завдання охопити все сільськогосподарське виробництво сільськогосподарською кооперацією у формі її спеціальних галузей — саме на цьому тепер робився спеціальний наголос. Зростання спеціальної (фахової) кооперації по переробленню сільськогосподарської продукції, по розвитку інтенсивних і спеціальних культур, по піднесенню якійної сторони селянського тваринництва, по використанню машини і трактора (і в селянському індивідуальному господарстві) — все це оголошувалося необхідною передумовою розвитку сільського господарства [4].

Важливого значення набула діяльність сільськогосподарської кооперації щодо кредитування селянських

господарств. Селянство, відбудовуючи господарство, розпочинаючи інтенсивне освоєння землі, відновлення поголів'я худоби, оновлення реманенту, відчувало велику потребу у кредиті, оскільки знесилена роками війни і розрухи, не могло знайти засобів у власному господарстві. Тому 5 квітня 1922 р. ВУЦИК прийняв декрет «Про кредитну кооперацію», згідно з яким започатковувалося створення кредитних та позичково-ощадних кооперативних товариств для надання своїм членам пільгових позичок на господарські потреби. Засоби цих товариств мали скластися з внесків, паїв, позичок у приватних осіб та установ, прибутків від кредитування. Але зубожіле селянство не змогло розгорнути роботу кредитної кооперації власними силами. Крім того, недовіра до держави також примушувала селян бути обережними щодо вкладів власних коштів. Тому 24 січня 1923 р. ВУЦИК прийняв постанову про організацію сільськогосподарського кредиту, згідно з якою розпочалося кредитування сільськогосподарської кооперації через систему банків і їх відділень на місцях.

У низовій мережі кредитних товариств (сюди входили і універсальні сільськогосподарські товариства з кредитовими функціями) в 1929 р. перебувала майже половина селянських господарств [5]. Усього за 1924—1928 рр. у селянське господарство України через систему сільськогосподарської кредитної кооперації було вкладено 300 млн крб., з них прибутки, паї кооперації і вклади селян склали 25 % [6]. По всіх господарствах кооперативний кредит складав 25—50 %, в тому числі по господарствах — членах кооперативних товариств від 37 до 55,9 %. За своїм соціальним спрямуванням сільськогосподарський кредит обслуговував переважно середняцькі господарства — середняки отримали, наприклад, у 1927 р. 82,6 % позичок [7].

З осені 1928 р. 40 % сільськогосподарського кредиту із загальної суми коштів на кредитування господарств спрямовувалося для бідноти. Термін кредиту продовжувався до 8 років, процент річних зменшувався до 4 % [8]. Була заборонена будь-яка запорука, як умова надання кредиту, що дошкуляла селянам. Ці умови кредитування були вигіднішими в порівнянні з існуючими раніше; і свідчили вони про посилення класового спрямування в економічній політиці на селі. За даними вибіркового обстеження в 1928/1929 рр., біднота отримала 70 % кредитних сум, середняки — 29 і заможні — 1 %.

Справу кредитування було підірвано з початком курсу на суцільну колективізацію: з осені 1929/1930 р. згідно з постановою РНК України припинялося кредитування індивідуальних селянських господарств в районах, округах, що були визнані за райони та округи суцільної колективізації [9]. Проте кредитні товариства продовжували діяти і на 1 жовтня 1929 р. їх було 2534, вони охоплювали найбільшу кількість селянських господарств пайовиків (2114 тис.) з усієї кількості членів сільськогосподарської кооперації (3778 тис.). Кредитні товариства обслуговували кредитом всю зернову галузь, майже все машинопостачання, низку інших спеціальних галузей на місцях, де не було відповідних галузевих товариств. За даними Укрсільбанку, низові кредитні товариства збільшили кредити селянським господарствам з 1924/1925 р. по 1927—1928 р. майже в п'ять разів. Якщо в середині 20-х років основна сума кредитів все ще спрямовувалася на рослинництво та придбання худоби, то з другої половини 20-х років селянські господарства витрачали основну суму кредитів на придбання техніки (з 1924 до 1928 р. сума збільшилася в десять разів). Друге місце за темпами кредитних вкладів зайняло будівництво, в основному виробничого призначення, де сума кредитів зросла більше ніж у десять разів.

Перед сільськогосподарською кооперацією було поставлено завдання охопити весь ринок збуту реманенту на село. На місцях, починаючи з 1924 р., була створена мережа спеціальних машинних (машинно-тракторних) товариств для спільного придбання і використання техніки. Кількість МТТ почала швидко зростати уже з 1925 р. (майже в 17 разів за один 1925 рік). Проте з 1928 р. їх кількість також різко зменшується у зв'язку з адміністративним втручанням в їх діяльність держави, оскільки тепер складні машини, трактори розподілялися в основному, а з 1929 р. — повністю колективним господарствам. З появою машинно-тракторних станцій (1927 р.) весною 1930 р. кооперації належало 45 із 128 станцій в Україні, на них було зосереджено майже 50 % тракторів, що належали всім МТС України (3096 з 6604).

Сільськогосподарська кооперація організувала широку мережу машинопрокатних і зерноочисних пунктів, вони були в кожній другій сільраді: наприкінці 1928 р. їх кількість досягла 5153 і в них знаходилося біля 30 тис. одиниць сільськогосподарських знарядь. Їх діяльність мала першочергове значення для бідняцьких та мало-

місних середняцьких господарств, яким не під силу було купити реманент.

Сільськогосподарська кооперація на кінець 20-х років стала монополістом в постачанні селянським господарствам знарядь праці і товарів виробничого призначення. Вона постачала все сортове насіння і мінеральні добрива, майже всі сільськогосподарські знаряддя (94,7 %), три чверті будматеріалів і більше половини металу (54 %). Нормальний розвиток і стає піднесення сільського господарства завдячували, без сумніву, цій ділянці роботи сільськогосподарської кооперації.

Не менш вражаючими були результати діяльності сільськогосподарської кооперації і в збуті продукції селян та налагодженні виробничого циклу. На кінець 1928 р. вона охопила майже третину товарних лишків і майже половину планових заготівель найважливіших сільськогосподарських культур.

Справу налагодження вирощування цукрового буряку, його збуту і врешті — створення умов для роботи цукрової промисловості України забезпечила буряківнича кооперація. В результаті революційних аграрних перетворень, ліквідації великого землеволодіння одночасно було ліквідовано на 80 % і культуру цукрового буряка [10]. Державна спроба відновити її на землях державного фонду зустрілася з низкою перешкод, повною руїною багатьох підприємств, браком засобів, психологічним спротивом селянства. Буряківничі кооперативи виникли вже в 1920—1921 р. 15 червня 1924 р. з'явилася «Бурякоспілка» — всеукраїнська спілка бурякової кооперації. 1 жовтня 1924 р. почав роботу «Укрсільцукор» — всеукраїнське кооперативне цукрове товариство. Районні бурякоспілки укладали з цукровими заводами угоди на посів буряку від імені своїх членів (низових товариств), розподіляли заводську землю між буряківничими товариствами, надавали їм насіння, реманент, мінеральні добрива, організовували збут цукрового буряку на заводи. Бурякоспілки кооперували не лише збут і постачання селянських господарств знаряддями праці і посівними матеріалами, але поступово кооперували всі стадії виробничого циклу, зокрема, провадили колективну оранку і посів. Решту робіт селяни виконували індивідуально.

Буряківнича кооперація не тільки серйозно впливала на поліпшення засобів агротехніки в селянському господарстві, але і позбавляла товаровиробників від експлуатації посередників, сприяла зберіганню та нагромадженню коштів у власному господарстві.

Буряківнича кооперація поступово охоплювала все більшу площу посівів та кількість селянських господарств. З 1923/1924 р. до 1927/1928 р. площа посівів буряка зросла з 47,8 до 100 %, тобто всі бурякосійні селянські господарства зходили до своєї фахової кооперації. Зміцнення системи кооперації дозволило зробити наступний крок — створити мережу власних кооперативних цукрових заводів за рахунок оренди у держави. Отже, впродовж 20-х років буряківнича кооперація охопила весь технологічний ланцюг: вирощування, збут, перероблення цукрового буряку та продаж готової продукції.

Не менш важливою у справі зміцнення селянського господарства була діяльність скотарсько-молочарської кооперації. Перші кооперативні сільськогосподарські товариства з ухилом у бік виробництва молочних продуктів почали виникати з початком непу на півдні України; в основному це були єврейські товариства. В 1924 р. виник всеукраїнський центр «Добробут». Його фундаторами були «Сільський господар», Лебединське сільськогосподарське товариство, Богодухівська та Харківська сільськогосподарські об'єднання — універсальні [11]. Спілка займалася заготівлею та реалізацією продукції скотарства. Первісна мережа скотарсько-молочарських товариств поширилася по всій Україні, але найбільше їх було у південно-східній частині України та на Правобережжі. Зростання товариств йшло настільки швидко, що управлінські ланки системи не встигали їх організаціїно та господарсько обслуговувати, а тому, наприклад, в 1927 р. 70 % з товариств були «дикими». Тільки за 1926 р. кількість скотарсько-молочарських товариств зросла більше, ніж удвое, а в наступному, 1927 р., їх стало вп'ятеро більше в порівнянні з тим же 1925 р. і це склало 1350 товариств. Скотарсько-молочарська кооперація в 1927 році мала найбільшу кількість товариств поміж всіх видів спеціалізованої кооперації, що стало свідченням впливу кооперації на ринковий обіг цієї галузі селянського господарства. Вже в середині 20-х років вона охопила 100 % товарних лишків масла і сиру, 30 % м'яса; в 1928—1929 рр. — 60,8 % товарного молока селянських господарств. Для перероблення і збути м'ясо-молочної продукції сільськогосподарська кооперація організувала в Україні мережу власних молокозаводів, скотобоень, лідників, сирзаводів, м'ясокомбінатів, беконних і ковбасних фабрик тощо. Серед них — беконна фабрика в Кременчузі, обладнана датським устаткуванням, 443 маслозаводи, 90 сирзаводів, 20

шкіряних заводів тощо. У 1928 р. «Добробут» мав 702 різних підприємства, 179 були в стадії закінчення будівництва.

Москва, Ленінград, а також Харків були головними ринками збуту м'ясної продукції «Добробуту». В 1925/1926 р. на північних ринках РСФСР було реалізовано 70 %, а в Україні — 30 % продукції, в наступному, 1926/1927 р. відповідно — 76 і 21 % [12].

У серпні 1924 р. було засновано «Кооптах» (Всеукраїнське товариство по збуту й експорту продукції птахівництва). В жовтні того ж року «Вукоспілка» та «Сільський господар» передали йому свої операції по заготівлі яєць. Маючи дуже обмежений власний капітал, «Кооптах» не міг відразу розгорнути роботу на всій території України і тому почав її з районів найбільш інтенсивного птахівництва. На середину 1925 р. «Кооптах» вийшов на перше місце серед заготівельників яйця в Україні, охопивши 40,9 % усього ринку заготівлі, а в 1927 р. — вже 70 % [13]. З кінця 1925 р. було розпочато роботу щодо заготівлі птиці і збуту її на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Однією з найбільш слабких ланок в господарській діяльності сільськогосподарської кооперації була садово-городньо-виноградно-пасічницька кооперація. Операції щодо збуту продукції городництва в 1922—1923 рр. проводили, головним чином, товариства Полтавщини та Харківщини, але значного розвитку вони не досягли: перешкоджали низькі ціни на продукцію, брак засобів і коштів. Більш жваво працювали товариства на Поділлі та Чернігівщині. Так, на Поділлі сільськогосподарська кооперація орендувала близько 2700 дес. садків і близько 2900 дес. городів. На Чернігівщині — 108 садків. Проте податкова політика держави щодо садівництва негативно позначалася на роботі цієї фахової кооперації. Все ж на осінь 1929 р. вона нараховувала майже тисячу товариств.

Взагалі, згідно зі статистичними даними сільськогосподарська кооперація в 1928/1929 р. охопила 48,6 % товарних лишків селянських господарств. Практика ж контракції, в якій замикався процес товарообороту і виробництва і здійснювався перехід від простіших до складніших форм господарювання, стала одним з важливих напрямків діяльності сільськогосподарської кооперації, котра поживавившись особливо в роки хлібозаготівельних труднощів, все ширше сприяла регулюванню сільськогосподарського виробництва, в Україні в 1928/1929 р.

було законтрактовано четверту частину всієї площі посівів.

Отже, селянин повірив у кооперацію, яка давала йому прибуток, сприяла зміцненню його господарства.

Список літератури: 1. *Морозов А. Г.* Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. К., 1994; *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1862—1929 рр.). К., 1995. 2. *ЗУ УСРСР.* 1921. Ст. 618. 3. *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.* М., 1967. Т. 1. 4. *Бюлетень* X Всеукраїнського з'їзду Рад. Х., 1927. № 11. 5. *Матеріали* до характеристики стану сільського господарства України. Для делегатів XI з'їзду КП(б)У. К., 1930. 6. *ЦДАВО УРСР.* Ф. 27. Оп. 9. Спр. 51. Арк. (3 матеріалів наркомзему УРСР про реконструкцію сільського господарства України). 7. *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Х., 1929. 8. *ЦДАВО.* Ф. 783. Спр. 406. Арк. 410 (3 матеріалів постанови Ради Народних Комісарів восени 1928 р. на розвиток постанови РНК СРСР від 07.11.1928 р. про господарську допомогу бідності). 9. *ЦДАВО.* Ф. 1. Спр. 13. Арк. 17. 10. *Стасюк М.* Цукрова промисловість і селянське плантаторство// Сільський господар. 1922. № 2 11. *Щелінський Ю.* Скотарсько-молочарська кооперація на 10-ті роковині Жовтневої революції// Коопероване село. 1927. № 20. 12. *Д'ячків С.* М'ясні операції «Добробуту» за 1926—1927 рік// Коопероване село. 1928. № 7—8. 13. *Качинський З.* Кооптах, його робота та перспективи розвитку птахівничої справи// Коопероване село. 1927. № 20.

В. М. МАЦЮЦЬКИЙ

ЗЕМЕЛЬНІ ГРОМАДИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ «ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ»

Приваллий час вітчизняні історики, затиснуті у своїй дослідницькій праці лещатами догматичної методології, вкрай необ'єктивно висвітлювали багато тем з історії України. На сучасному етапі розвитку української історичної науки необхідним є дослідження таких питань з опертям на принцип об'єктивності. Необхідно, зокрема, висвітлити питання про господарсько-політичні кампанії 1928—1929 рр. У радянські часи історики не говорили правди про ці кампанії [1, с. 91—105]. У даній статті спробуємо на матеріалах Лівобережної України висвітлити питання про хлібозалотівельні кампанії, кампанії по контрактації сільськогосподарської продукції та кампанії по збиранню єдиного сільськогосподарського податку у розрізі причетності до них земельних громад. Слід зауважити, що в новітній вітчизняній історіографії ще немає праць, в яких би досліджувався саме цей аспект зазначеного питання.

Відправною точкою існування на Лівобережжі земельних громад є момент набуття чинності Земельним кодексом УСРР 1922 р. Кодекс 1922 р. здійснив правове оформлення інституту земгромад. Згідно з кодексом землекористування в УСРР було можливим лише у складі земельної громади [2, с. 10]. Тобто, усі окремі господарства, що мали в користуванні землі сільськогосподарського призначення, мусили входити до складу земгромади. Сільська людиність Лівобережжя, об'єднана у земельні громади, становила 98 % від усього населення, котре жило на терені даних земгромад. Цей відсоток не зазнавав ніяких змін ні по районах, ані залежно від розмірів земельних громад [3, с. VII; 4, с. XII].

Земельний кодекс 1922 р. визначив земгромаду як земельно-господарське об'єднання індивідуальних селянських господарств [2, ст. 42, 52, 59, 61—65]. Але в житті земельна громада була явищем багатограничним. Дослідженню однієї з граней цього явища і присвячена дана стаття.

З кінця 1927 р. партійно-державне керівництво СРСР різко змінило економічну політику, повернувшись до методів воєнного комунізму. У руслі цієї політики на селі одна за одною провадилися господарсько-політичні кампанії.

Наприкінці 1927 р. селянство з огляду на вкрай невідгудну для нього різницю у цінах на промислові товари і сільськогосподарську продукцію, так звані «ножиці цін», відмовилося вивозити на ринок хліб. Вибухнула хлібозаготівельна криза. Щоб цю кризу подолати, власті вдалися до надзвичайних заходів. Було здійснено поворот від закупівлі хліба за ринковими цінами до змушування селян «здавати» його. Складовими елементами хлібозаготівельних заходів були штрафи та репресії, що застосовувалися до тих, хто не виконував завдань хлібоздачі. Використовувалися й інші методи тиску на селян. Влада втягувала у кампанію вилучення хліба земельні громади. Робилося це з метою забезпечити тиск на окремі селянські господарства з боку громад. Так, 4 березня 1928 р. відбулися загальні збори Рогинської земельної громади Роменської округи. На зборах виступив представник окрвиконкому Головня. Він закликав громаду сприяти здачі хлібних надлишків. Сход ухвалив: «...кожен, у кого є лишки хліба, повинен своєчасно продати їх державним заготовлювачам» [5, ф. ф—5822, оп. 1, спр. 848, арк. 258—259]. 24 травня 1928 р. загальні збори Таранівської земельної громади Харківської округи заслухали допо-

відь про хлібозаготівлі. Присутні на сході члени громади «ухвалили колективно здати хліб» [6, 1928, 31 трав.].

Взимку 1928—1929 рр. хлібозаготівельна криза повторилася і партійно-державне керівництво країни у черговий раз вирішило стати на шлях застосування надзвичайних заходів. Й. В. Сталін на квітневому (1929 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) вказував: «Треба організувати хлібозаготівлі». «Треба мобілізувати бідняцько-середняцькі маси проти куркульства,— говорив далі Сталін,— і організувати їх промадську підтримку заходам Радянської влади щодо посилення хлібозаготівель» [7, с. 88]. Місцеві власті так і чинили. Провадити хлібозаготівельну кампанію їм допомагала політика протиставлення заможних і менш заможних селян. Земельні громади опинилися у центрі подій. Так, у село Березова Лука Роменської округи прибув представник окрвиконкому Чернявський. Він скликав загальні збори земгромади. Вдало зігравши на суперечностях між заможними і менш заможними селянами, Чернявський намовив бідняцько-середняцьку більшість членів громади винести ухвалу, яка зобов'язала б усі господарства здати хлібні надлишки у державні засіки. Не зваживши на протести заможних господарів, громада «ухвалила якомога більше вивезти хліба» [8, 1929, 24 берез.].

3 травня 1929 р. кожній земельній громаді почали спускати планові завдання хлібоздачі, а незабаром була введена у практику розкладка земгромадами таких завдань на кожне окреме господарство, що мало товарну продукцію. З Прилуцької округи повідомляли: «Протягом другої половини травня усі громади ухвалили цілком і негайно виконати річний план хлібозаготівлі» [9, 1929, 9 черв.]. З Вільшанського району Куп'янської округи на початку червня сповіщали: «По земельних громадах проведені загальні збори селян, що прийняли контрольні цифри по хлібозаготівлях» [9, 1929, 5 черв.].

Значення розкладки планових завдань хлібоздачі на окремі господарства руками громад, своєрідного самообкладання, полягало у тому, що вона дозволяла задіяти такий чинник, як корислива заінтересованість менш заможних членів громад — якщо примусиш заможнішого одногромадника здати більше хліба, тобі можна буде здати менше. Це було вигідно владі. Так, у вересні 1929 р. загальні збори Макарівської земельної громади Харківської округи ухвалили прийняти визначені для громади контрольні цифри хлібоздачі і цілком виконати план. На сході було зроблено розкладку плану хлібозда-

чі на окремі господарства. При цьому 40 % від загальної кількості хліба, що його повинні були здати усі господарства, зобов'язали здати заможних одногромадників. Таким чином, тягар хлібоздачі був перекладений на заможних селян [6, 1929, 25 верес.]. Матюшинська земгромада Полтавської округи провела розкладку плану хлібоздачі з урахуванням господарської міцності дворів і вжила заходів для недопущення ухиляння від здачі хліба у кількості, визначеній нею. «Щоб не дати куркульові заховати хлібні лишки... або продати [їх] спекулянтам, визначили такий порядок: прямо з-під молотарки важимо куркульський хліб, скільки його є. Потім куркуль не зможе сказати промаді, що він не має лишків». — писав у вересні 1929 р. один з членів Матюшинської земгромади [8, 1929, 11 верес.].

Але не всі земельні промади підтримували хлібозаготівельні заходи. Деякі земгромади відмовлялися сприяти вилученню хліба. Чинячи так, земельні промади виконували волю більшості своїх членів, серед яких були, звісно, і більш, і менш заможні селяни. Перед загрозою конфіскації хліба усі члени цих земгромад згуртувалися. Так, земельна громада хутора Боровий Куп'янської округи у травні 1929 р. відмовилася виконувати вимогу хлібозаготівельників вжити заходів для забезпечення здачі хлібних надлишків. Подібний факт мав місце і в селі Оборотноє цієї ж округи [9, 1929, 29 трав.]. Кілька земельних громад Опішнянського району Полтавської округи у травні 1929 р. не прийняли спущених їм планів хлібоздачі. Місцева влада вбачала причину цього у тому, що «не скрізь біднота витримувала чітку класову лінію». «По деяких загородах помітно, що частина бідноти підпала під вплив глипайв і під час кампанії правила за їхніх захисників», — відзначав речник районних властей, описуючи хід хлібозаготівельної кампанії в Опішнянському районі [9, 1929, 29 трав.].

Однією з форм заготівлі сільськогосподарської продукції у 20-х роках була заготівля за принципом контракції. Суть контракції полягала у укладенні договорів між державними органами і земельними громадами або окремими селянськими господарствами щодо постачання виробників високосортним посівним матеріалом, добривами, виплати їм грошових авансів за законтрактовану продукцію тощо, за умов'язкової умови отримання від них у визначений термін продуктів харчування чи сировини для промисловості у певній кількості і обумовленої якості. Уклавши контракційні догово-

ри з сільськими виробниками, держава отримувала гарантовану можливість заготовити певну кількість сільськогосподарської продукції певної якості.

Зміна економічної політики держави позначилася і на проведенні контракції сільськогосподарської продукції. У 1928 р. проведення контрактації набуло характеру господарсько-політичної кампанії. Влада пропонує різним по міцності селянським господарствам різні умови контрактації. Грошові аванси за законтрактвану продукцію передбачалося виділяти лише біднякам та середнякам, причому розмір авансів бідняцьким господарствам мав бути вищим за розмір авансів господарствам середняцьким [10, с. 17; 11, с. 20]. До цього слід додати, що законтрактвану продукцію пропонувалося здавати за низькими цінами [12, с. 36]. Однак влада прагнула охопити контрактацією не тільки бідняцькі та середняцькі господарства, а й господарства заможні. Влада була зацікавлена в охопленні контрактацією заможних господарств, оскільки вони виробляли найбільше товарної продукції. Але у властей не було намірів матеріальними засобами стимулювати інтерес заможного прошарку до контрактації. Коли виробник не має матеріальної заінтересованості, на нього впливають методами примушування. Орієнтуючись на застосування методів примушування до значної кількості селянських господарств, влада намагалася зробити посередником між собою і селянським господарством земельну громаду. Докладалося великих організаційних зусиль для втягнення земгромад у контрактацію. Владу влаштовувало укладення контрактаційних договорів цілими громадами. Розрахунок було зроблено на те, що господарі, яким контрактація не обіцяла вигоди, підкоряться волі громади і законтрактують той чи інший вид продукції. Так, 22 січня 1928 р. відбулися загальні збори Другої Сухої земгромади Барвінківського району Ізюмської округи. Із закликом контрактувати посіви до зібрання звернувся районний агроном. Сход доручив правлінню громади «укласти договір на контрактацію чистосортного насіння» [13, ф. р-2770, оп. 1, спр. 22, арк. 43]. У село Шатура Ніжинської округи прибув агроном бурякоспілки Буряк. Він скликав загальні збори земельної громади і намагався намовити селян законтрактувувати усією громадою цукровий буряк [14, 1928, 5 жовт.].

У 1929 р. партійно-державне керівництво СРСР взяло курс на повну ліквідацію ринкових зв'язків між містом і селом і заміну торгівлі розподілом. У зв'язку з цим постановами РНК СРСР від 26 серпня та 7 жовтня було

визначено, що укладення контракційного договору між державним органом і земельною громадою робить контракцію обов'язковою для усіх членів громади, незалежно від того, бажають вони контракувати вироблене, чи ні [15, с. 197, 208]. Під час проведення кампанії по контракції сільськогосподарської продукції земгромади знаходилися у центрі подій. У багатьох громадах бідняцько-середняцька більшість членів не зважила на протести заможних одногромадників (контракція завдавала заможним господарствам чималих збитків) і винесла ухвали про укладення контракційних договорів, що змусило законтракувати вироблене і тих господарів, які з власної волі на це не пішли б. Так, усі земельні громади Білицької сільради Полтавської округи, попри те, що, «як і в кожній кампанії, глитаї і тут намагалися чинити всякі перешкоди», ухвалили законтракувати посіви озимини [9, 1929, 9 серп.]. Так учинила у подібній ситуації й Куликівська земгромада Харківської округи [6, 1929, 4 серп.].

Разом з тим, позиція багатьох земельних громад стала серйозною перешкодою безперебійному перебігу кампанії по контракції. Земгромади об'єднували у своєму складі самостійних виробників сільськогосподарської продукції. Небажання віддавати продукти власної праці за безцінь згуртовувало членів громад, попри те, що серед них були і бідніші, і заможніші господарі, і громади відмовлялися укладати контракційні договори. Речники властей пояснювали такі відмови «підступами куркулів», «неспроможністю бідноти дати відсіч глитаям». Так, у село Плішивці Веприцького району Роменської округи з метою намовити земгромаду законтракувати озимину, тричі приїжджали представники райвиконкому. Громада тричі відповідала відмовою: «Не хочемо!...немає користі». «Ось як верховодить на селі куркульсько-попівська згряя», — писав речник районних властей [8, 1929, 9 серп.]. Кагамлицька земельна громада Кременчуцької округи відмовилася укласти договір на контракцію худоби. «Це тому, що там біднота не організована і не зуміла дати відсічі куркулям», — заявляв сількор М. Шкурко [8, 1929, 28 груд.].

Під кінець 20-х років зазнала істотних змін податкова політика держави. Податковий механізм працював на викачування якомога більшої кількості грошей з села. Але бідніших селян звільнили від сплати єдиного сільськогосподарського податку і весь податковий тягар лежав на плечах селян заможніших [16, с. 11; 10, с. 33—35; 11,

с. 34—36]. Збирання єдиного сільськогосподатку виливалося у широкі кампанії. Щоб забезпечити повне і своєчасне надходження податкових платежів, власті вдавалися до різних способів тиску на тих, хто повинен був сплачувати податок. На тиск на платників податку націлювали й земельні громади. Так, 7 жовтня 1928 р. відбулися запальні збори Північно-Західної земгромади Барвінківської сільради Ізюмської округи. Присутній на сході член сільради Ступак вказав зібранню, що громада мусить забезпечити своєчасну сплату єдиного сільгосподатку. Збори ухвалили: «ЄСПП платити в строк» [13, ф. р.-2770, оп. 1, спр. 22, арк. 147]. 28 серпня 1929 р. газета «Селянин Харківщини» писала: «По всій окрузі вже проводиться кампанія дострокової сплати податку. По селах і хуторах громади на ... сходах ухвалюють ... сплатити податок до строку» [6].

Таким чином, протиставляючи майново різні групи членів земельних громад і використовуючи такий чинник, як корислива заінтересованість менш заможних членів земгромад, місцева влада могла забезпечувати підтримку певною частиною земельних громад тієї чи іншої господарсько-політичної кампанії. Це допомагало викачувати з села вироблену селянами продукцію та гроші. Однак стверджувати, що під час проведення господарсько-політичних кампаній земгромади були безвідмовним знаряддям у руках влади, не можна. Нерідко бувало так, що природа самостійного виробника, яким був кожен з членів земельної громади, згуртовувала усіх їх і громада відмовлялася сприяти державному грабежу.

Список літератури: 1. *Осокина В. Я.* Социалистическое строительство в деревне и община, 1920—1933. М., 1978. 2. *Земельный кодекс УССР.* Х., 1923. 3. *Фінанси земельних громад, 1925/26 р.*//Статистика України. Сер. 6. Статистика фінансів. Х., 1928. № 125. 4. *Низові бюджети України, 1926/27 р.*//Статистика України. Сер. 6. Статистика фінансів. Х., 1929. № 157. 5. *Державний архів Сумської області.* 6. *Селянин Харківщини:* Орган Харківського окружному КП(б)У та окрвиконкому. 7. *Сталін Й. В.* Про правий ухил у ВКП(б): Промова на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р.//Твори. Т. 12. *Радянське село:* Орган ЦК КП(б)У. 9. *Вісті ВУЦВК.* 10. *Двохрічна діяльність окружного виконавчого комітету Рад Лубенщини за 1926/27 і 1927/28 господарські роки.* Лубни, 1929. 11. *Звіт Сумського окружного виконавчого комітету за 1927—1928 роки V(XII) окружному з'їзду Рад. Суми, 1929.* 12. *Колективізація і голод на Україні, 1929—1933.* К., 1992. 13. *Державний архів Харківської області.* 14. *Нове село:* Орган Нижньсого ОПК, ОВК та ОНР. 15. *Колективізація сільського хозяйства:* Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства,

1927—1935. М., 1957. 16. *Головні підсумки роботи Ніжинського окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів за час від IV до V окрз'їзду Рад. Ніжин, 1929.*

Л. П. НЕПІПЕНКО

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 20-ті РОКИ

Політична культура як комплекс елементів і явищ суспільної свідомості, пов'язаних із суспільно-політичними інститутами та політичними процесами, суттєво впливає на розвиток політичного життя, на традиції, історичний досвід поколінь, менталітет, стереотипи політичної поведінки і т. д.

Свідомість та культура — це найбільш сталі елементи суспільства. У сфері духовних процесів існує така сама взаємообумовленість, як і у сфері матеріальних. Система поглядів і цінностей, яка склалася в Україні в 20-ті роки, на протязі десятиріч визначала образ мислення і дії її населення, в сучасних умовах істотно ускладнює процес розбудови української незалежної держави. Тому дана стаття присвячена механізму формування політичної свідомості населення України періоду непу.

Більшовицька влада зіткнулася з величезними труднощами реалізації на практиці своєї моделі суспільства. Це пов'язано з тим, що в умах багатьох людей були живі намагання розбудувати власну державу, ідеї героїчної доби Визвольних Змагань 1917—1921 років, які значно піднесли національну свідомість українського народу. До того ж, більшовизм в Україні мав слабку соціальну базу. Тут народні інтереси були протилежні державному комунізму [1]. Опорою нової влади стали менш освічена та некваліфікована частина пролетаріату, маса чорноробів, люмпенізовані верстви, одурманені примітивно поданими соціалістичними ідеями [2, фп. 5, оп. 1, спр. 45, арк. 5, 6]. На селі соціальною базою грубозрівняльних і лівоекстремістських настроїв стали комітети незаможних селян. Вони об'єнали значну частину асоціальних елементів, жадібних до чужого майна, ледарів та п'яниць, здійснювали на селі диктатуру незаможного селянства. Їх діяльність призвела до швидкого падіння традиційної моралі, культивувала соціальне озлоблення, настрої підозрливості і ненависті. Суспільна активність органічно пов'язувалася з можливістю отримати певні матеріальні пільги [2, фп., оп. 1, спр.

166, арк. 63 об, 76, 96; спр. 141, арк. 68; фп. 5, оп. 1, спр. 45, арк. 2; 3, фп. 3, об. 1, спр. 583, арк. 27].

У період непу духовності народу України було завдано значної шкоди. Основою цього процесу була утопічна ідея про керівну роль робітничого класу і його авангарду — компартії в соціалістичному будівництві. При цьому більшовики, які були в Україні партією русифікованого пролетаріату та росіян, відрізнялися дуже низьким загальним культурним і політичним рівнем, на кінець 20-х років контролювали всі царини суспільного життя [4]. Не дивлячись на те, що населення республіки на 96 % складалося із селян, пролетаріат розглядався як деякий абсолют, якому все мало бути принесено в жертву. Тому в той час проводилася всеохоплююча політика пролетаризації та комунізації суспільства [2, фп. 1, оп. 1, спр. 166, арк. 93 об; 3, фп. 7, оп. 1, спр. 2119, арк. 111, 112; 5]. Тоді пролетарське становище, а ще більшою мірою комуністична партійність, визначали професійність, досвід, можливість обіймати керівні посади різного рівня в партійно-державному апараті [6].

Труднощі реалізації на практиці більшовицької моделі нового суспільства посилили увагу до ідеологічного забезпечення цього процесу. Пошуки найбільш ефективних каналів і засобів культурно-ідеологічного впливу на маси завершилися створенням мережі культурно-просвітницької роботи, яка, по суті була політико-просвітницькою. Опора на централізоване управління давала широкі можливості для реальної культуротворчості нових форм буття. З цією метою в 1921 році при Наркомпросі УСРР було створено Головний політико-просвітницький комітет. Подібні структури з'явилися на місцях. Політико-просвітницькі комітети (на вершині цієї піраміди стояв Агітпроп — один з провідних відділів ЦК ВКП(б) через розгалужену мережу своїх установ зробилися інтерпретаторами генеральної лінії правлячої партії, засобом соціальної адаптації мас до нових класових цінностей. Згідно з рішенням наради завагітпропів (грудень 1922 р.). Агітпроп ЦК об'єднував під своїм керівництвом і узгоджував роботу Наркомпросу (Головполітпросвіту, Головпрофобру, Головсоцвиху) в галузі складання навчальних планів, програм, методів виховання, і викладання, видання підручників із суспільних дисциплін для всієї системи комуністичної освіти. Він також вів облік і розподіл лекторів та пропагандистів. Агітколлективи створювалися на кожному виробничому підприємстві у великих цехах і установах. Було поставлено зав-

дання охопити всі населені пункти принаймні елементарною масовою політикопросвітницькою роботою. Очолували заклади політосвіти тільки комуністи, з їх числа формувалися агітколективи.

Розвиток політосвіти розглядався в єдності з загальним становленням шкільної справи, яка теж набувала політичного характеру. Курс політикопросвітницької роботи вводився у вузах. В її рамках здійснювали свою діяльність добровільні товариства, такі як МОДР, Аерохім, Друзі дітей, Доброхім, Геть неписьменність та ін. Компартія контролювала підбір складу правління і керівної верхівки цих товариств [3, фп. 7, оп. 1, спр. 2119, арк. 36; спр.] 1999, арк. 33; фп. 3, оп. 1, спр. 791, арк. 60 об, 137—140; спр. 787, арк. 10, 16—17, 39—40; 7].

У зазначений час провадився твердий курс щодо комунізації театрів, естради, клубів тощо, щодо централізації керівництва видовищних підприємств при політпросвітах. Останні повинні були переглядати зміст репертуару, характер його виконання в радянському дусі. Вони розробляли виробничий план роботи всіх театрів, скликали наради працівників та авторів естради, на яких визначався ідейний характер їх роботи на певний період. До виступу допускали лише тих артистів, які мали на те дозвіл політпросвіту [2, фп. 20, оп. 1, спр. 70, арк. 138 об; 3, фп. 7, оп. 1, спр. 2119, арк. 111—113; фр. 1234, оп. 1, спр. 1005, арк. 18].

Політробота пронизувала створену в період непу централізовану систему по формуванню людини-борця і колективіста, з особливим типом свідомості, яка вміє мислити і відчувати по-комуністичному; із світоглядом, основою якого було протиставлення класових цінностей загальнолюдським, підкорення особистого інтересу соціалістичному ідеалу, готовність самовіддано віддавати себе справі революції, почуття непримиренної ненависті до її ворогів. Дана система радянської освіти об'єднувала соціальне виховання дітей у віці 4—15 років; професійну і спеціальну, наукову освіту юнацтва та молоді, робітників та селян, наукову роботу; політичну освіту дорослих. Всі виховні, навчальні, наукові заклади та організації в СРСР перебували у віданні Наркомпросу. Соціальне виховання в УСРР здійснювалося під керівництвом і контролем Головоцвику [3, фп. 3, оп. 1, спр. 791, арк. 2—3, 6—6 об, 142—142 об; спр. 787, арк. 20; 8].

У системі соціального і політичного виховання дітей важливе місце посідав комуністичний дитячий рух. Він виник влітку 1922 року і вже в 1924/25 р. став масовим явищем в Україні. Це був своєрідний дитячий культурно-

політичний центр, який впливав на школу. Починаючи з 1922 р. у школах з'явилися перші піонерські загони, з 1923 — комсомольські осередки. Комуністичним дитячим рухом планувалося охопити 100% школярів. Керівництво жовтєнятами і піонерами здійснювала безпосередньо компартія через КСМУ спільно з Голоосоцвихом.

З початку 20-х років в Україні ліквідувалися університети як база ворожої буржуазної професури. Натомість створювалися «Інститути народної освіти». Запроваджувався суворий класовий принцип при прийманні до інститутів і технікумів, до аспірантури. Для цього до складу приймальних комісій включали представників окружних комітетів КП(б)У і КСМУ. Стихійний вступ до вузів і право вільної конкуренції припинялися та підлягали суворому регулюванню. Здійснювалася пролетаризація вузів шляхом розверсток через компартію, профспілки, комнезами, організацію робітничих факультетів; суворого контролю за соціальним складом студентства. Посилився вплив КП(б)У на керівні адміністративні, навчальні органи та професуру вузів. Для цього у вузах та технікумах було запроваджено посади політкомісарів, що здійснювали, починаючи з 1921 р. періодичні чистки серед студентів та викладачів. До 1923 р. в Україні було проведено дві генеральні реєстрації, або чистки вузів. Було ліквідовано студкоми, які обирались всім студентством. Їх замінили виконавчі бюро профсекцій (профстудкоми), які обирались лише професійно організованими студентами. Така уніфікація студентських організацій сприяла посиленню впливу КП(б)У як складової та невід'ємної частини єдиної ВКП(б) [2, фп. 20, оп. 1, спр. 70, арк. 24 об, 25 об; 3 фп. 7, оп. 1, спр. 409, арк. 106; спр. 2399, арк. 3, 5; ф. 3, оп. 1, спр. 787, арк. 15—16; 9].

Аналогічна політика провадилася стосовно педскладу. З 1923 р. почався процес активного політичного впливу на вчителів. Майже всі вони мали відвідувати політкурси та політшколи, де вивчали основи марксизму, нові методи навчання та виховання. Створювалася мережа курсів та навчальних закладів по підготовці педагогічних кадрів з молоді. Тому в період непу вчителів часто звільняли тільки за їх походження, з причини обвинувачення в опортунізмі і контрреволюційних поглядах. У 1923, 1924 та 1925 рр. в Україні відбулися кампанії політперевірок, поглиблення політичних знань. Внаслідок цього деякі школи було закрито, тому що звільнених учителів ніким було замінити. В угоду політизації освіти понизився загальний освітній та культурний рівень педагогів.

Наприклад, у грудні 1927 р. в школах України працювало тільки 10,1 % вчителів з вищою освітою; 12,8 — закінчили педтехнікуми; 56 — середні школи; 21,1 % — мали початкову освіту [10]. Політизації освіти сприяв створений у 1921 р. Укрголовпрофосв, який спільно з політкомісарами здійснював контроль за діяльністю викладачів і студентів з метою комуністичної орієнтації навчально-виховної роботи. До 1930 р. відбулося об'єднання практично всього учительства України в межах Спілки працівників освіти [11].

Реформи системи освіти призвели до тотальної політизації навчання на тлі збіднення матеріалу, що викладався. З ранніх літ зі світу особи викреслювалися цілі пласти, які відносились до духовності і традиційної психологічної та історичної культури. Швидкому знищенню підлягала релігія. Вилучався ряд народних казок. Вони теж вважались чинником класового виховання тому, що в кожній дитині більшовицький режим вбачав творця-комуніста [12]. У 1929 р. почався розгром краєзнавства. До пережитку минулого була віднесена колишня мораль. Формувався ідеал жертвовності. Аскетичні настанови зводилися до рангу загальнозначимих і ставали підвалиною державнополітичної діяльності.

Зазначені роки були роками оформлення системи партійно-державного нагляду за друком, який поруч з бібліотекою вважався важливим знаряддям політичного виховання населення. Від цензури звільнялися видання, які провадили офіційну лінію: видання Комінтерну, КП(б)У, ВКП(б), «Вісті ВУЦВК'у», Зібрання узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду, наукові труди АН. Під особливим контролем перебувало видання, читання і коментування праць В. Леніна. [2, фп. 3, оп. 1, спр. 869, арк. 63; 13]. Було створено політвідділи друку у центрі і на місцях. Вони інструктували місцеві газети, постачали відповідні матеріали. Парткоми КП(б)У зобов'язувалися пропагувати всі партійні газети. Під особливий контроль ставилася справа «просування в маси» центральної партійної газети «Правда» [3, фп. 3, оп. 1, спр. 787, арк. 5—6; 9, фп. 7, оп. 1, спр. 2147, арк. 74—75]. На тлі процесу утвердження однопартійності в системі державного врядування України це ще більш уніфікувало суспільно-політичне життя. До того ж, розповсюдження друкованої продукції, яка не пройшла цензуру, вважалося порушенням радянської законності [14].

Пристосування масової свідомості до світу політики в період непу відбувалося в дуже суперечливих умовах. Процес уніфікації національно-культурної сфери сус-

пільства, її тотальної ідеологізації і політизації йшов поруч з відродженням національної культури.

Не зважаючи на тиск комуністичної влади, до літа 1921 р. спостерігалось збільшення національних культурно-просвітницьких установ. Але з 1922 р. адміністративно-командними методами почали активно насаджуватися нові політико-просвітницькі структури — сільбуду, клуби, хати-читальні, червоні кутки, нарбудинки, які очолювали комуністи. Тільки з 1921 до 1922 р. в Україні у 27 разів збільшилася кількість сільбудів. Це стало можливим лише за рахунок конфіскації майна товариств «Просвіта» [15]. Подібна доля була у комісії по створенню «Народної енциклопедії», Харківського товариства грамотності тощо. Тому, наприклад, у 1925—1926 рр. мережа політико-просвітницьких установ, які перебували на харківському місцевому бюджеті, збільшилася майже в 5 разів порівняно з попереднім роком [16]. Українофільство було несумісним з новим способом життя.

З іншого боку, роки непу в Україні відрізняються надзвичайно активним духовним життям, незважаючи на неоднозначність процесів, що відбувалися цього часу у сфері культури. Ворожа настроєність більшості населення до влади більшовиків змусила їх розпочати кампанію, спрямовану на розширення підтримки з боку українців. Останні на початку 20-х років становили 80 % населення УСРР, тоді як представники інших національностей — 20 %. При цьому в органах радянської влади працювало 95% російських або русифікованих службовців [17]. Тому у 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) було покладено початок коренізації. Український різновид цієї політики — українізація охопила всі царини життя. Вражаючі були її успіхи у сфері освіти. Відродження пережила україномовна преса та українська культура, які вперше мали підтримку з боку держави. Все це значно сприяло загальному посиленню національної самосвідомості, яка активізувалася серед українців під час революції та громадянської війни. Але прагнення компартії заволодіти монополією в політиці суттєво обмежувало українські національні тенденції. Побудова української національної культури була підкорена завданням зміцнення пролетарської диктатури, розвиненню класової свідомості, позинна була мати тенденцію радянську, комуністичну. Українізація партійного, профспілкового і комсомольського апаратів відбувалася повільно. Отримавши більшість, українці зосереджувалися на нижчих шаблях урядово-партійної ієрархії. Формування у 20-ті роки партійно-державної номенклатури, посилення адміністративного стилю уп-

равління усіма сферами суспільства, його тотальна політизація були несумісні з розвитком самостійності союзних республік і зростанням національної свідомості їх народів. Тому з кінця 20-х у 30-ті роки українізація поступово була зведена нанівець. Разом з централізацією в Україні почалася русифікація [18].

Таким чином радянська влада з року в рік нещадно викоринювала свободу і національну самосвідомість як етнопсихологічні риси українського менталітету, елементи політичної культури. Вже в роки непу освіта, наука, культуробота, художня та суспільна діяльність в Україні поступово набували політичного забарвлення, підпали під контроль компартії. Відбувався процес політизації суспільства за рахунок включення в політичне життя все нових груп громадян через організації жовтенят і піонерів, комсомолу і профспілки, масові добровільні товариства, через розгалужену систему просвіти, агітації і пропаганди, за рахунок здійснення політики пролетаризації і комунізації населення України. В радянській державі поза спілками не існувало громадян, як їх не існувало поза комуністичною партією [19]. Внаслідок цього свідомість радянської людини підлягала такому глибокому обробленню, що можливість говорити і думати у розріз з офіційною лінією практично зводилася до нуля. Це була особлива орієнтація свідомості на дефініцію, яка пов'язувала оцінку поведінки людини з державно-комуністичною політикою, а не з його реальними якостями і можливостями. Людей примушували діяти всупереч своїй моральній свідомості [2, фп. 3, оп. 1, спр. 584, арк. 29—30; фп. 5, оп. 1, спр. 45, арк. 3; спр. 43, арк. 12; 3, фп. 7, оп. 1, спр. 2212, арк. 1—6]. Культивувалося некритичне і невідчужене відношення населення до держави. Це досягалось не лише за допомогою контролю за умонастроями населення, але і за допомогою репресивно-каральної системи [20]. Така система формувала подвійну політичну свідомість у населення радянської України. Пов'язана вона була з вимушеним підкоренням дій людини законам соціального життя. Ідеологічні конструкції цієї свідомості не тільки не відповідали дійсності проголошеним цінностям, але були їм протилежні. Наприклад, ідея диктатури пролетаріату на ділі прикривала диктатуру партійної касты; ідея поглиблення класової боротьби використовувалася для розпалення взаємної підозри між людьми; під гаслом інтернаціоналізму приховувалася русифікація; державна власність видавалася за суспіль-

ну; під радянським вільним, щасливим життям і відсутністю експлуатації приховувалася безправність і примус, нове закріпачення народу в колективах [2, фп. 1, оп. 1, спр. 1173, арк. 31—46; фп. 5, оп. 1, спр. 45, арк. 2—7].

Радянській політичній свідомості притаманні такі риси: колективізм і нерозвиненість особистого начала; центризм, який проявив себе в неспростовному ідейно-політичному центрі і який передбачав нетерпиме відношення до будь-якого інакомислення; відсутність компромісів тощо.

Домінуючий класовий підхід до української культури було використано як засіб боротьби з нею. Це значно ускладнює сьгоднішній процес національно-державного відродження. Наприклад, наддніпрянці — це в основному люди східноєвропейської культури та самосвідомості. Спільність історичної долі, релігія і культура поєднують їх з росіянами. Особливо Східна Україна визначається високим впливом росіян з їх етнічною самосвідомістю. З царських часів має місце протиріччя між українським селом і неукраїнським містом [21]. Суттєво те, що до кінця 30-х — середини 40-х років частина українських земель, яка була колись під владою Австро-Угорщини, входила до Польщі, Румунії, Чехословаччини. Внаслідок цього і до цього часу народ України як стійкий соціально-етнічний організм не завершив своєї консолідації. Мова йде про протиставлення західних українців східним, про особливості розвитку різних регіонів нашої країни. Вони виявляються на рівні психіки, культури, в політичному та економічному способах життя [22]. В цьому плані характерні результати соціологічного опитування, проведеного в десяти містах північного сходу України навесні 1996 р. факультетом соціології ХДУ. 60 % опитуваних не вважають проголошення України незалежною державою правильним рішенням. Ідею об'єднання Росії та України підтримують 37 %. Така позиція пояснюється специфікою Слобідської України, де сьогодні російською мовою розмовляють 70 % мешканців, російською і українською — 25, відносять себе до росіян — 30, до росіян і українців одночасно — 28 % [23]. Тому в регіоні завжди буде особливе ставлення до Росії.

До теперішнього часу цілий ряд стереотипів і міфологем, вихованих і закріплених радянським тоталітаризмом, продовжують впливати на масове політичне мислення. Зокрема, покладання на державу, віра в її всесилля і відповідно надмірні вимоги до неї, недооцінка власних можливостей тощо. Не тільки на побутовому

рівні, але й в наукових виданнях існують твердження про нібито бездержавний характер українського народу, настійні спроби виставити українську радянську державність першою і єдиною дійсно суверенною державою в історії України [24]. Сьогодні формування демократичної політичної культури іде поруч з іншими впливовими субкультурами — націонал-консервативною і комуністичною. З усіма цими факторами необхідно рахуватися як при проведенні державної політики, так і в оцінці майбутньої етнополітичної ситуації в Україні.

Основи нової політичної культури, без якої тепер неможливе державно-національне відродження, полягають у зміні ставлення до своєї історії, до власної держави, у витворенні поруйнованої етики та етносу.

Список літератури: 1. *Петлюра С. В.* Народі український: вибрані статті, листи, документи. Х., 1992. С. 118—119. 2. *ДАХО*. 3. *ДАОО*. 4. *Непіненко Л. П.* Особливості формування політичної культури в Україні в період непу//Вісн. Харків. ун-ту. № 387. Історія України. Вип. 1. Х., 1996. С. 201—210. 5. *Гусев В., Верба І.* Процес 24-х, або як радянська влада приборкувала харківську інтелігенцію//Політологічні читання. 1995. № 1. С. 96—114; *Діячі української культури — жертви більшовицького терору (1920—1940 рр.)*. К., 1992. 6. *Дев'ятий съезд КП(б)У*, 6—12 дек. 1925 г.: Стеногр. отчет. Х., 1926. С. 166—174; *Десятий з'їзд КП(б)У*, 20—29 листоп. 1927 р.: Стеногр. звіт. Х., 1928. С. 34; *Итоги партийной работы на Украине за 1923 год*. Х., 1924. С. 48—54, 81; Стенографический отчет Харьковской окружной конференции КП(б)У 31 окт. — 10 ноябр. 1925 г. Х., 1925. С. 59. 7. *Агитатор*. 1925. № 1. 5 дек. С. 6; *Всесоюзная конференция политпросветов по работе в деревне (16—20 февр. 1925 г.)*: Резолюции. М., 1925; *Всеукраїнський з'їзд сільських політпросвітробітників (доповіді і резолюції)*. Х.; К., 1930. С. 39; *Капцан М.* Как должны организовываться и работать агитколлективы. Х., 1927. С. 5, 13, 17; *Матеріали прешої Всеукраїнської методнаради в справі політосвіти*. Х., 1926; *Перепідготовка вчителства України*: 36 матеріалів. Х., 1925. С. 114—116, 123; *Політосвітня робота сільської молоді*. Полтава, 1928. С. 5, 8, 9, 11—18, 20; *Україна в цифрах*. Х., 1927. С. 20. 8. *Детское право Советских республик*: Сб. действующего законодательства о детях. Х., 1927. С. 237—239; *Кагаров Е.* Методический словарь. Х., 1925. С. 3; *Напередодні загального навчання*. Соціальне виховання на Україні. Х., 1926. С. 3; *Яновська Е. В.* Соціальне виховання як неминуча потреба. К., 1921. С. 50. 9. *Итоги партийной работы на Украине за 1923 год*. С. 46—48, 53, 54; *Правила й програми для вступу до інститутів, технікумів та рабфаків УСРР на 1927/28 академічний рік*. Х., 1927; *Про прийом до вищих шкіл УСРР в 1923 році//Путь просвещения*. 1923. № 5 (13). С. 59—60, 62; *Ряпко Я.* Достижения и задачи рабочих факультетов УССР//Там же. 1923. № 6 (14). С. II—X. 10. *Кліцаков І. О.* Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927//1937 рр.)//Укр. іст. журн. 1990. № 2. С. 238, 239; *Напередодні загального навчання*. С. 87; *Перепідготовка вчителства України*. С. 7, 110. 11. *Дичек Н. П.* З історії педагогічної освіти на Україні у 20-ті рр.//Укр. іст. журн. 1989. С. 84; *Кліцаков І. О.* Вказ. праця. С. 64. 12. *Яновская Э.* Сказка как фактор классового воспитания//Путь просвещения. 1923. № 4 (12). 13. *Агитатор*. 1926. № 3. 20 янв. С. 36; *Дев'ятий съезд КП(б)У*: Сте-

ногр. отчет. С. 201, 382—383; *Путь просвещения*. 1923. № 2. С. 269; *Сборник действующего законодательства УССР по народному просвещению*. К., 1926. С. 10, 119, 145—146. 14. *Десятый з'їзд КП(б)У*: Стеногр. звіт. С. 27, 15. *Евселевський Л., Фаріна С.* «Советизація» та занепад товариств «Просвіта» в 1920—1923 рр.//*Розбудова держави*. 1994. № 5. С. 47—55. 16. *Коваленко І. З.* Установи політосвіти на Харківщині. Х., 1927. С. 6. 17. *Звіт Робітничо-селянського уряду України на 1923/24 рік до IX-Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів*. Х., 1925. С. 13. 18. *Десятый з'їзд КП(б)У*: Стеногр. звіт. С. 237, 526—527, 596, 600; *Дорошко М. С., Колесник В. Ф.* Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки//*Укр. іст. журн.* 1993. № 9. С. 40—51; *Лоцицький В. С.* Політика українізації в 20—30-х роках: Історія, проблеми, уроки//*Там же*. 1989. № 3. С. 46—55. 19. *Загорський С.* Рабочий вопрос в России. Прага, 1925. С. 98. 20. Див.: *Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. К., 1994. Кн. 1.; *Винниченко І.* Україна 1920—1980-х: депортації, заслання, вислання. К., 1994. 21. *Заставний Ф. Д.* Географія України: у 2-х кн. Львів, 1994. С. 150—161. 22. *Потульницький В. А.* Теорія української політології: Курс лекцій. К., 133—156. 23. *Городская газета* (Харьков). 1996. 17 мая. 24. *Знание, культура, власть: проблемы философского осмысления*: Тез. докл. филос. симпоз. студ., аспирантов, молодых преподавателей. Х., 1993. С. 198; *Красное знамя*. Газета коммунистов. Х., 1997. № 2. С. 4.

В. І. БУТЕНКО

ШКІЛЬНА ОСВІТА НА ХАРКІВЩИНІ (20-ті роки ХХ ст.)

Розвиток школи у 20-х роках ХХ ст. — процес важкий і складний, зі своїми пошуками, здобутками, прорахунками. Новітня історія України вимагала становлення відповідної системи освіти і школи, зокрема. Серед основних завдань школи — охоплення навчанням дітей шкільного віку, реалізація освітянських концепцій новоствореного суспільства.

На 1 січня 1912 р. в Харківській губернії [1, ф. р. 203, оп. 1, спр. 999(6), арк. 254] діти в основному навчалися в однокласних школах (табл. 1). За роки революційних подій, попри всю складність суспільно-політичної обстановки, все ж деякі зрушення в освітянській справі відбувалися: виникла єдина трудова школа, збільшилася на початок 1920/21 навчального року кількість шкіл і учнів в них, було розпочато спроби українізації школи. Згідно з постановою Наркомосвіти УССР від 15 червня 1920 р. «Про проведення в життя 7-річної єдиної трудової школи» всі нижчі та середні державні, громадські і приватні загальноосвітні школи з 1 липня 1920 р. ліквідовувалися, а відповідні їх класи реорганізовувалися у семирічну школу. Але охопити навчанням дітей шкільного віку виявилось справою надто складною.

У Харківській губернії в 1921 р. дітей шкільного віку було близько 500 тис., а поза школою перебувало 367 тис. [1, ф. р. 203, оп. 1, спр. 587, арк. 27], тобто, значно більше половини. В 1921/22 навчальному році в Куп'янському повіті Харківської губернії одна школа припадала на 3108 чоловік населення і на 630 дітей шкільного віку (8—15 років). Радіус віддаленості школи від дітей становив у середньому 3 версти, але були випадки, коли віддаленість складала 15 верст [1, ф. р. 203, оп. 1, спр. 999(б), арк. 16].

З 1921 р. уряд тимчасово припинив фінансування шкіл з державного бюджету і зобов'язав це робити міс-

Таблиця 1

Школи			
Харківської губернії		Харкова	
світські	церковні	світські	церковні
<i>Двокласні</i>			
105(10)	4	3	3
<i>Однокласні</i>			
990(80)	683(51)	88	18
<i>Усього:</i>			
1185	751	91	21

Примітка. У дужках наведено кількість міських шкіл.

цеві бюджети. Тимчасово вводилися різні повинності та податки на освіту — грошові, продовольчі, паливні. Частина шкіл і вчителів при них переводилися на утримання населення. В умовах голоду стан школи став катастрофічним. Місяцями педагоги не отримували заробітну плату, голодували, залишали роботу, шукаючи інші заробітки в державних установах, де був фіксований паїок.

Щоб поліпшити становище вчителів, Харківський губвиконком видав постанову від 12 серпня 1922 р. про введення плати за навчання, в якій, зокрема, зазначалося: «З початку навчального 1922/23 року ввести плату за навчання в семирічній школі та запропонувати завідувачому губнаросвітою опрацювати проект постанови, ке-

руючись необхідністю безумовного увільнення від плати всіх учнів в перших трьох групах, а в інших — дітей робітників та незаможних селян» [1, ф. р. 203, оп. 1, спр. 999(б), арк. 254]. Введення плати за навчання, хоч і дало значні кошти для підтримки шкіл, мало і негативні наслідки. Наявна кількість шкіл не могла охопити навчанням більшість дітей, тому в деяких місцях у першу чергу до школи приймалися діти заможних батьків, які могли внести плату. Частина дітей міських робітників, сільської бідноти, що не могли заплатити за навчання, залишалися поза школою.

У 1924 р. в Харківській губернії навалося тільки 30,9 % дітей, гіршим був стан тільки в Одеській (26,8 %) та Подільській губерніях (26 %) [1, ф. р. 203, оп. 1, спр. 999(б), арк. 11]. У 998 трудових школах навчалось 126 452 учня, що було значно менше, ніж в дореволюційні роки. Таке становище в Харківській губернії пояснювалось наявністю великої кількості сільського населення, значний відсоток якого не мав коштів навіть на одяг і взуття для дітей, і вони через це не могли відвідувати школу. Вихід із становища шукали, особливо в сільських школах. Надавали дітям безкоштовне харчування, одяг, взуття, підручники. Так, в школі сільської молоді на Харківщині (при комуні «Авангард») розподілили 100 крб. серед бідніших учнів на придбання підручників у тимчасове користування та призначили 500 крб. на стипендії п'яти учням із сімей бідноти [2, ф. 166, спр. 402, 1928—1929 рр., арк. 122]. Починаючи з 1926/27 навчального року почала надавати допомогу сільській бідноті держава.

Переведення шкіл на самооплатність мало і такі негативні наслідки, як злиття через брак коштів невеликих шкіл або їх ліквідація, закриття п'ятих, шостих, а іноді і четвертих класів, щоб таким чином зменшити витрати на освіту. Почали відкриватися і приватні школи.

Лише в 1924 р. становище учительства і матеріальний стан школи почали покращуватися внаслідок загального поліпшення економічної ситуації в країні. Збільшилося фінансування шкіл з державного бюджету. Звіт Харківської міської Ради «Про стан народної освіти в 1926/27 р.» від 24 грудня 1927 р. свідчить, що 1923/24 р. було асигновано на розвиток шкіл 1470013 крб., в 1924/25 р. — 2431681 крб., в 1925/26 р. — 3276448 крб., 1926/27 р. — 3410586 крб. [1, ф. р. 408, оп. 1, спр. 322, арк. 33—44]. Проте загальні витрати на народну освіту в 1923/24 р.

становили 58,4 %, а в 1924/25 р. — 98,5 % (рівень 1913 р.) і лише в 1926/27 р. вони зросли в порівнянні з попереднім на 4 %.

30 липня 1924 р. ВУЦВК і РНК УРСР видали постанову «Про проведення загального навчання». У постанові зазначалося: «Здійснити загальне навчання дітей чотирилітніх груп: 8, 9, 10 і 11 років — протягом найближчих шести років, починаючи з 1924/25 шкільного року». Зрушення, які сталися в Харківському окрузі ілюструє табл. 2 [1, ф. р. 203, оп. 1, спр. 999(б), арк. 129].

Таблиця 2

Роки	Кількість шкіл	Кількість груп у школі	Кількість учнів у школі	Кількість педагогів у школі	Діти 8—11 років, охоплені школою, %
1913	853	1441	64828	1450	53,9
1923/24	422	1464	65902	1943	35,4
1924/25	478	1543	78397	2281	38,2
1925/26	762	2796	120479	3331	67,9
1926/27	802	3338	135589	4167	74,8
1927/28	835	4237	158413	5232	80,0

Як бачимо, кількість шкіл у Харківській окрузі помітно почала збільшуватися в 1925/26 навчальному році. Кількість учнів у цьому ж році була майже вдвічі більшою, ніж у довоєнний час. В 1927/28 р. в Харківській окрузі навчалося вже 158413 учнів. У місті Харкові в 1927/28 р. шкільна мережа складалася з 61 школи, 836 груп, 31416 учнів, 1349 вчителів. План зростання шкільної мережі по місту було виконано на 100 %, проте дітей 8—11 років навчалося в цьому році 89,2 %. Діти не могли відвідувати школу через відсутність одягу, взуття, або через хвороби; частина батьків свідомо не віддавала своїх дітей до першої групи, готуючи їх вдома до другої [2, ф. 166, оп. 15, спр. 228, арк. 89].

Досить незначною залишалася кількість дітей, що навчалася в старших класах, оскільки після закінчення чотирирічної школи вони йшли в школи ФЗУ, на різні курси масових професій або ж залишали навчання назавжди. У Харківській окрузі в 1929 р. лише 23,3 % дітей віком 12—14 років було охоплено школою. У цілому ж по Україні — 15,6 %, причому 55,2 % дітей цього віку — в містах і тільки 8 % — у селах [3].

В освітній політиці також застосовувався класовий підхід. Часто дітей заможних батьків не приймали до школи або ж зараховували тільки тоді, коли залишилися вільні місця. В 1928 р. на засіданні комісії при Харківському окрвиконкомі було дозволено інспектурі народної освіти в семирічках у сільській місцевості у дітей, батьків яких позбавлено виборчих прав, вимагати платню за навчання. Численними були випадки в школах Харківської округи виключення дітей зі школи, коли їх батьки позбавлялися виборчих прав [1, ф. р. 845, оп. 3, спр. 2713, арк. 2].

У 1920/21 навчальному році в школах вперше з'являється стабільний навчальний план. Правда, він не був уніфікованим для всіх шкіл України, а затверджувався губернськими відділами народної освіти і кожна губернія мала свій зразок плану. До того ж, він не був обов'язковим для шкіл, його міг складати сам вчитель, залежно від наявної матеріальної бази, устаткування тощо. У навчальному плані, затвердженому Харківським губВНО на 1920/21 навчальний рік, вже бачимо паростки комплексних програм, які було введено з 1923 р. Наприклад, викладання краєзнавства пов'язувалося з викладанням рідної мови, математики і природознавства (в I—III групах). З 1923 р. школи Харківщини перейшли на комплексні програми, в яких не було окремих учбових предметів, а знання подавалися в комплексній системі [4]. Лише мова та математика не ввійшли до комплексних програм, вони були як допоміжні в роботі школи. Комплексні програми весь час зазнавали змін. Так, в 1925 р. школи Харківщини працювали за комплексними програмами, в основу яких було покладено такі принципи: а) виробнича база як основа; б) громадсько-політичний ухил; в) трудова діяльність людей як об'єкт вивчення; г) дитяча праця; д) орієнтація на дитячий комуністичний рух; ж) концентричність комплексного матеріалу по роках.

Окремо створювалися програми для сільської і міської шкіл. Програми для сільських шкіл були орієнтовані на вивчення сільськогосподарського виробництва; програми для міських носили комунально-кооперативно-індивідуальний характер. Незабаром з різної орієнтації шкільних програм виділилися такі типи трудової школи:

- 1) для села — семирічка, агрономізована школа, школа селянської молоді;
- 2) для міста — семирічка, індустріалізована школа, фабрично-заводська школа.

В основу було покладено навчальний план семирічки і робився ухил залежно від орієнтації у напрямку агрономізації чи індустріалізації. Комплексні програми були лише схемою для їх виконання, кожній школі доводилося складати свій робочий план з детальним проробленням моментів.

При складанні плану програма ділилася на три колонки: «Природа», «Праця», «Суспільство», між якими і розподілялися теми навчання. На таку систему комплексних програм, яка не давала, звичайно ж, належних знань, було багато нарікань і не тільки педагогів, але й батьків — робітників, селян. Тож бувало й так, що батьки просто забирали дитину із школи, бо не бачили користі в такому навчанні. Зважаючи на ці обставини, керівництво освітою запроваджувало певні зміни в комплексні програми в напрямку покращання якості знань.

Не краще позначилися на навчальному процесі постійні експерименти в педагогіці, якими було насичено 20-ті роки. Відкидалося як «буржуазне» все попереднє. Так, було відкинуто п'ятибальну систему і введено лише дві оцінки: «встигає» та «не встигає». Лише в 1927 р. прийняли дещо кращу норму: «встигає», «обіймає середнє місце» та «не встигає».

До позитивних сторін у роботі шкіл Харківщини слід віднести відсутність жорсткої регламентації, можливість вчителю вносити щось своє, нове. Але поруч мали місце велика завантаженість і вчителів, і учнів громадською роботою. Діти також постійно залучалися до праці на виробництві, особливо на селі. У тій же школі сільської молоді, про яку мова йшла вище, план роботи школи передбачав: 1) шефство учителів та учнів над хутором Н. Павлівським, для чого треба було взяти на облік неписьменних не тільки цього хутора, але й навколишніх хуторів, віком від 10 до 35 років, організувати пункт лікнепу; 2) активну участь у роботі сільського клубу; 3) участь у виборах до Рад та в інших практичних заходах сільрад; 4) участь у проведенні посівної кампанії на селі тощо. Через це навчальний рік у сільських школах починався не з 1 вересня, а пізніше. Так, у сільських школах Харківщини діти починали вчитися: у вересні — 66,5 %, у жовтні — 30,6, у листопаді — 2,4, в грудні — 0,5% [5]. Аналогічне становище створювалося і навесні. У згаданій вже школі шкільна рада, у складі частини вчителів і представників учнів, перед початком посівкампанії на засіданні 5 лютого 1929 р. слухала питання «Про весняну засівкампанію і про

участь шкіл у ній» і прийняла рішення: «...вважати за доцільне в момент проведення весняної посівкампанії зробити перерву між другим і третім триместрами, аби учні могли взяти участь у проведенні посівкампанії у себе вдома...» [2, ф. 1, спр. 182, арк. 10—12].

Велику роботу провадили учні по ліквідації неписьменності, особливо в сільських школах. Так, майже всі учні старшої групи Андріївської семирічної школи зобов'язувалися навчати не менше двох неписьменних, були й такі, що працювали з п'ятьма неписьменними.

У Харкові та в містах Харківщини справи з початком навчального року були кращими. Пересічно розпочинали свій навчальний рік у вересні 89,9 % учнів, у жовтні 9,1, у листопаді — 1,1 %.

Українізація школи стала ще одним здобутком освітянської політики 20-х років. Не вдаючись до спеціального дослідження в цій статті, окреслимо ряд положень і оцінок у цій справі. Наслідком здійснення такої політики стало створення не тільки української школи, але і широкої мережі національних шкіл, в яких навчалися мовами неукраїнських народів. На початковому етапі українізації школи вдавалися до компромісів і відкривали змішані школи, де викладання велося частково російською та більше — українською мовами. Таких шкіл, наприклад, на початку 1924 р. у Харківській губернії було 49,2%. На кінець 20-х років українські школи становили вже за 80 % всіх шкіл, російські — 11,6 %, решта — інші національні школи. Це стало підсумком вираженої і цілеспрямованої національної політики в Україні. Отже, період 20-х років став важливим рубежем у розвитку шкільної освіти на Харківщині: було створено нові типи шкіл, збільшено їх кількість і дітей в них, розгорнулися пошуки нових принципів навчального процесу, відбулося становлення національної школи.

Список літератури: 1. ДАХО. 2. ЦДАВО УРСР. 3. Авдієнко М. О. Загальне навчання на Україні. Стан і перспективи. Х., 1930. 4. Нові принципи будови комплексної системи//Радянська освіта. 1925. № 6—7. 5. Радянська освіта. 1927. № 12.

УКРАЇНІЗАЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ХАРКІВСЬКІЙ
ГУБЕРНІЇ У 1923—1925 рр.

У 20-х роках ХХ ст. усі сфери українського соціального, політичного і культурного життя охопив процес українізації, одним з найважливіших аспектів якого стала українізація освіти, зокрема шкіл.

Ще з другої половини ХІХ ст. прогресивна українська громадськість боролася за створення мережі шкільної освіти українською мовою, але через політику царату право українців отримувати освіту рідною мовою так і не було належним чином здійснене. В роки громадянської війни питання про мову навчання в навчальних закладах України знову загострилося і набуло політичного значення.

Більшовики, які спочатку ігнорували національну специфіку України, наприкінці 1919 р. були змушені переглянути свою точку зору і піти на поступки українському національному рухові. В резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», прийнятій на VIII Всеросійській партійній конференції, проголошувався намір партії сприяти розвитку української мови і культури [8, с. 199—201].

Важливим заходом у галузі шкільної освіти став прийнятий у вересні 1920 р. закон про обов'язкове викладання української мови, історії, географії в школах [13, с. 104].

У резолюціях з національного питання, прийнятих на лютьневому та жовтневому (1922 р.) пленумах ЦК КП(б)У, вказувалося, що українська народна школа залишається поза впливом компартії і може перетворитися на зброю проти диктатури пролетаріату. Для того щоб запобігти цьому, вважалося за необхідне радянизувати українську школу. Йшлося також про необхідність усіма засобами сприяти вільному розвитку української мови, культури, освіти, однак рішуче боротися зі штучною українізацією та русифікацією [9, с. 212].

У грудні 1922 р. питання про мову навчання дітей у школах розглядалося на всеукраїнській нараді завідуючих губернськими відділами народної освіти. Виявилося, що на Полтавщині, Волині, Поділлі і в сільських місцевостях Київщини у переважній більшості шкіл викладання велось українською мовою, в той час як в інших губерніях — переважно російською. Така ситуа-

ція склалася стихійно, без втручання відділів народної освіти [1, ф. р. — 820, оп. 1, спр. 471, арк. 1—10].

У цілому, на початку 20-х років українська школа перебувала в кризовому становищі. У держави не вистачало коштів на утримування шкіл, виплату заробітної плати вчителям, друкування підручників. Значна частина шкіл була приватною. Рівень підготовки вчителів залишав бажати кращого. В результаті кількість шкіл та учнів в Україні невпинно скорочувалася. З 1921 до 1923 р. кількість учнів в Україні зменшилася з 1,9 млн до 1,3 млн, а кількість вчителів за той же час скоротилася з 85 тис. до 45 тис. [4, 1925, 10 січ.].

У Харківській губернії на 1 січня 1923 р. було 2158 шкіл, в яких навчалось 161,4 тис. учнів і відсоток охоплення шкільною освітою дітей 8—11 років по губернії дорівнював 53,8 %. На 1 січня 1923 р. на Харківщині залишилося 1293 школи, в яких навчалось 118,7 тис. учнів. Відсоток охоплення шкільною освітою дітей 8—11 років зменшився до 32,5 % [1. ф. р.—820, оп. 1, спр. 979, арк. 112—114].

Особливо складним було становище з освітою саме українського населення. На початку 20-х років серед українців налічувалося лише 28,3 % письменних, у той час як у інших найбільших національних груп населення України цей показник дорівнював: у росіян — 45,4 %, а у євреїв — 65,1 % [11, с. 14—15]. Хоча українці склали 72 % населення України, лише в 50,4 % шкіл викладання велося українською мовою, в той час як російською — в 32,2 %, і в 16,2 % шкіл — і російською і українською мовами [11, с. 18].

На Харківщині українці склали 80 % населення, але серед учнів шкіл у 1922/23 році українців було лише 74,6 %. Українською мовою на Харківщині викладання велося лише в 31,7 % шкіл, російською — в 32,5 % і ще в 35,1 % — і російською, і українською мовами. В результаті 28 % українських дітей на Харківщині вступали до шкіл з російською мовою навчання, в той час як лише 6 % російських дітей вступало до україномовних шкіл. У Харкові з 34 шкіл було лише 7 українських [1, ф. р. 203, оп. 1, спр. 587, арк. 14—15; ф. р.—203, оп. 1, спр. 2316, арк. 2—3; ф. р.—820, оп. 1, спр. 976, арк. 331—332].

Отже, розподіл шкіл за мовою викладання в Україні в цілому і в Харківській губернії особливо на початку 20-х років не відповідав національному співвідношенню населення і не задовольняв вимог українців.

У 20-х роках більшовицьке керівництво України планувало корінну перебудову суспільства в напрямку його модернізації. Для цього необхідно було підготувати велику кількість наукових і технічних кадрів, значно підвищити освітній рівень населення. Особливу увагу треба було приділити українцям — найбільш численній, але й найменш освіченій на той час групі населення. Таким чином, назріла необхідність проведення певних змін у системі освіти. Водночас партійне керівництво України, побоюючись посилення націоналістичних настроїв, було змушене піти на поступки в національному питанні з метою привернути на свій бік широкі верстви населення.

На червневому (1923 р.) Пленумі ЦК КП(б)У було прийняте рішення про проведення українізації освіти і державного апарату.

27 липня 1923 року був прийнятий декрет РНК УСРС «Про заходи по українізації навчально-виховних і культурно-освітніх установ». Цей декрет, зокрема, вимагав: «Закінчити переведення установ соціального виховання на українську мову протягом двох найближчих шкільних років і встановити планомірний перехід до викладання українською мовою в школах професійної освіти; розгорнути широкі заходи до підготовки кадрів педагогічного персоналу, що володіли б українською мовою для забезпечення як початкової, так і вищої школи українськими викладачами; провести перегруповку педагогічного персоналу для найдодільнішого його використання з метою українізації школи; ввести з початку цього шкільного року викладання української мови та українознавства в неукраїнських школах як обов'язкових предметів навчання; вжити негайних заходів для забезпечення всіх установ соціального виховання потрібною кількістю підручників і дитячої літератури українською мовою» [4, 1923, 4 верес., с. 4].

На Харківщині заходи щодо українізації освіти вживалися ще раніше. Вже 18 липня 1923 р. на сесії Харківського губвиконкому була прийнята постанова, яка зазначала необхідність приділяти більше уваги розбудові національної школи і забезпечення її кадрами. Для цього губернському відділу народної освіти дали завдання — взяти курс на планомірне розширення мережі українських шкіл і більш повне охоплення вчителів українськими педагогічними курсами [1, ф. р—203, оп. 1, спр. 972, арк. 90].

Згідно з планом губвідділу соціального виховання, прийнятим восени 1923 року, школи Сумської, Охтирської, Харківської округ, крім місцевостей, де переважало російське населення, повинні були повністю перейти на українську мову викладання протягом 1923/24 учбового року, а школи Ізюмської і Куп'янської округ — протягом двох років [1, ф. р—203, оп. 1, спр. 1707, арк. 5—12]. Губвідділ народної освіти організував короткострокові курси української мови для вчителів.

Спочатку українізація шкільної мережі на Харківщині наштовхнулася на деякий опір. Так, завідувач Харківським губернським відділом народної освіти Коломойцев висловлював здивування прийняттям державного курсу на підтримку української мови та культури, вважаючи, що питання про мову навчання в школах не має на Харківщині такої гостроти, як в інших губерніях [1, ф. р—203, оп. 1, спр. 587, арк. 11—13; ф. р—203, оп. 1, спр. 1707, арк. 70]. У деяких повітах мали місце протести батьків з приводу переведення шкіл на навчання українською мовою [1, ф. р-820, оп. 1, спр. 471, арк. 3].

Значною мірою сприяло успішному проведенню українізації на Харківщині те, що вже взимку 1923 року всі педкурси Харківської губернії, крім Вовчанських, були повністю переведені на українську мову [1, ф. р-203, оп. 1, спр. 2316, арк. 249—251]. Позитивну роль відіграло і те, що вже в 1923/24 році 60 % шкільних підручників видавалось українською мовою.

Внаслідок цього вже в перший рік проведення українізації в школах Харківської губернії були досягнуті вагомі успіхи. Наприкінці 1923/24 навчального року в Харкові було 12 українських шкіл з 43, в Охтирській окрузі — 154 з 189, в Сумській — 202 з 254, в Харківській — 129 з 202, в Куп'янській — 83 з 165, в Ізюмській — 81 з 147. Таким чином, відсоток українських шкіл на Харківщині збільшився з 32 % до 68 %, а в Охтирській і Сумській округах наблизився до 80 % [1, ф. р-820, оп. 1, спр. 979, арк. 112]. Такого різкого збільшення кількості українських шкіл було досягнуто в першу чергу завдяки українізації двомовних шкіл.

У цілому по Україні на початок 1924 року відсоток україномовних шкіл збільшився до 66 % [11, с. 18]. Таким чином, вже до 1924 р. рівень українізації шкільної освіти Харківщини майже не відрізнявся від середнього рівня по Україні.

Однак, незважаючи на певні успіхи, повністю план українізації шкільної освіти Харківщини не було виконано. У вересні 1924 р. на сесії Харківського окрвиконкому хід українізації освіти визнали не зовсім задовільним. Можливо, саме це спричинило заміну на посаді завідуючого губвідділом народної освіти Коломойцева Сальком. У червні-липні 1924 р. було розроблено план подальшої українізації шкіл Харківської губернії і міста Харкова, проведена значна робота щодо забезпечення шкіл українськими підручниками і наочними посібниками [1, ф. р-203, оп. 1, спр. 2296, арк. 58]. Через нестачу вчителів-українців у містах і селах Харківщини, особливо в Куп'янській та Ізюмській округах, вжили заходів щодо залучення вчителів з інших губерній [1, ф. р-820, оп. 1, спр. 570, арк. 1—2].

Зустрічались у справі українізації освіти на Харківщині і деякі перегини. Так, через те що в 1924/25 р. 90 % підручників видавалось українською мовою, україномовні школи Харківщини вдалось забезпечити підручниками, а от російськомовні школи відчували нестачу підручників [1, ф. р-203, оп. 1, спр. 2296, арк. 171].

У грудні 1924 р. на третій сесії ВУЦВК було підтверджено рішення про необхідність дальшої послідовної українізації шкіл з одночасним розгортанням мережі шкіл мовами нацменшостей [4, 1924, 10 груд., с. 3]. В результаті послідовної українізації шкіл соцвиху в Україні вже на початку 1925 р. кількість україномовних шкіл збільшилась до 77,8 % [2, ф. р-1, оп. 20, спр. 2251, арк. 4].

На Харківщині влітку 1925 р. кількість україномовних шкіл була доведена до 79,4 % при кількості українського населення Харківщини 79,2 %. В 13,8 % шкіл Харківщини викладання велось російською мовою, в 4,9 % — мішаною мовою і в 1,9 % — мовами національних меншостей. У Харкові було українізовано 36 % шкіл, в той час як українське населення Харкова складало 39 % [1, ф. р-820, оп. 1, спр. 979, арк. 112].

Таким чином, до літа 1925 р. в Харківській губернії українізація шкільної освіти була успішно проведена, і співвідношення мов, якими велось шкільне навчання, фактично співпало з національним співвідношенням населення Харківщини. Цей успіх є тим більш вагомим, що він був досягнутий в умовах нестабільності шкільної мережі, нестачі коштів і кадрів.

Українізація шкільної освіти Харківщини була проведена набагато швидше і успішніше, ніж українізація

інших галузей освіти чи державного апарату, для її проведення не треба було широко застосовувати адміністративні заходи. Це можна пояснити тим, що, по-перше, національний склад вчителів шкіл, на відміну від працівників вузів чи держустанов, співпадав з національним складом населення Харківщини (78 % вчителів були українцями), по-друге, сільські вчителі були за своїм менталітетом, способом життя, близькі до українських селян, вихідцями з яких вони переважно і були, і позитивно сприйняли українізацію, по-третє, досить успішно працювали курси української мови для вчителів. Крім того, протягом двох років на Харківщині вдалось успішно вирішити проблему українських шкільних підручників і забезпечити ними до 1925 р. всі школи Харківщини [1, ф. р-203, оп. 1, спр. 2296, арк. 171].

Після успішної українізації шкіл у сільській місцевості Харківщини, губернський (а пізніше окружний) відділ народної освіти зосередив свої зусилля на подальшій українізації шкіл Харкова, а також на українізації закладів профосвіти.

Список літератури: 1. Державний архів Харківської області (ДАХО). 2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). 3. Васильчук Г. М. Українізація: погляд крізь роки// Рідна школа. 1992. № 1. 4. Вісті ВУЦВК. Х., 1923—1925. 5. Горбач Н. Українізація: Зліт і трагедія//Жовтень. 1989. № 2. 6. Жилкин С. Украина в цифрах. 1913—1920. Х., 1922. 7. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Х., 1922—1925. 8. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2. 9. КПУ в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976. Т. 1. 10. Лозицький В. С. Політика українізації в 20—30-х роках: історія, проблеми, уроки// Укр. іст. журн. 1989. № 3. 11. Украина в цифрах. Х., 1927. 12. Харківський пролетарій. Х., 1923—1925. 13. Чехович В. А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках//Минуле України: Відновлені сторінки. К., 1991.

М. С. ЛИСЕНКО

УКРАЇНІЗАЦІЯ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ (1923—1932 рр.)

Зміни, які відбулися за останні роки у всіх сферах життя українського народу у зв'язку з розбудовою незалежної держави, вплинули і на історичну науку. Зокрема, склалися умови для вивчення важливих подій і процесів в історії України, дослідження яких донедавна було негласно заборонено. Це стосується, зокрема, питань, пов'язаних з політикою коренізації, офіційно про-

голошеною у 1923 р. В Україні вона одержала назву українізації.

Політика українізації була об'єктивно зумовлена попереднім історичним розвитком, коли система утисків українстві з боку царату набула небачених крайностей. У 20-ті роки політика українізації спрямовувалася на наближення партійних і радянських органів до українського народу, активізацію участі корінного населення в суспільно-політичному житті, зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Під час проведення політики українізації, яка вилілася у широкий суспільно-політичний процес, розширилась сфера застосування української мови. Українізація певною мірою сприяла підготовці і висуванню кадрів корінної національності, намаганням поєднати національне Відродження з партійно-державною політикою. Особливих успіхів вона досягла в галузі народної освіти, зокрема середньої спеціальної. Позитивний і негативний досвід, здобутий у 20-ті роки, варто враховувати сьогодні, коли українізація освіти стала важливою державною справою.

Питання проведення політики українізації в технікумах знайшло часткове висвітлення у загальній та спеціальній літературі.

Основні засади українізації, як державної політики, розроблено в працях керівників наркомату освіти, державних і партійних діячів [1—4].

Але вже з початку 30-х років, коли розпочався відступ від цієї політики, швидко «забули» навіть сам термін «українізація». Його не можна зустріти ні у «Великій радянській енциклопедії», ні в «Історичній енциклопедії», ні в «Українській радянській енциклопедії». Багато років цю тему не тільки не досліджували, але й обминали.

Активізувалося вивчення теми в кінці 80-х — на початку 90-х років. Зокрема, вийшли друком статті В. С. Лозицького, В. А. Чеховича, Я. Р. Дашкевича, В. М. Даниленка [5—8]. В статтях названих авторів зроблено спробу комплексно підійти до висвітлення цього питання. Всі автори дійшли висновку, що проведення політики українізації було об'єктивно закономірним. Але в 20-ті роки її використала партія більшовиків як вдалий тактичний хід. Українське Відродження і самобутність, реальна рівноправність мов і культур не могли існувати в тоталітарній державі. Тому спроби демократизації, гуманізації суспільства потерпіли поразку. Про українізацію освіти дослідники згадували більше в контексті загальноукраїнського процесу.

В останні роки українізація стала темою дослідження в низці дисертаційних робіт. Так, Л. В. Блінда розкрила роль українізації в суспільно-політичному житті українського народу в 20-ті роки. [9]. Я. В. Верменич у своїй праці приділила увагу політичним і культурним аспектам проведення українізації [10]. Діяльність М. О. Скрипника на чолі Народного комісаріату освіти УСРР дослідив у своїй дисертації В. Г. Шарпаций [11]. Автори стверджують, що українізація навчальних закладів у той період досягла певних успіхів; її позитивні наслідки були більш істотними у технікумах, ніж в закладах вищої освіти.

В цій статті автор ставить за мету на основі використання архівних матеріалів, документів, археографічних збірників та аналізу досліджень попередників з'ясувати деякі аспекти проведення політики українізації в технікумах.

Джерельну базу дослідження становлять матеріали архівів [2—15], а також опубліковані збірники документів і матеріалів, низка статистичних і юридичних довідників [16—18].

Хронологічні рамки досліджуваної теми охоплюють період 1923—1932 рр. Вони зумовлені десятиріччям активного впровадження в життя політики українізації.

Необхідність проведення політики українізації визначив XII з'їзд РКП(б) у травні 1923 року [12, Оп. 20, Спр. 1978, арк. 2]. Після цього вона стала офіційно проголошеним курсом. У червні 1923 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про заходи в справі українізації» [7, с. 56], а у вересні того ж року було видано декрет ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» [12, оп. 20, спр. 1978, арк. 4]. Передбачалося остаточне переведення шкіл на викладання українською мовою (крім установ національних меншин) протягом двох років і поступову українізацію навчальних закладів професійної освіти. Українська мова та українознавство запроваджувалися для технікумів як обов'язкові дисципліни.

Після реформи середньої освіти в Україні, у 1923 р. технікуми та вищі трирічні педагогічні курси стали вищими навчальними закладами вузького профілю. У 1923/24 навчальному році в республіці працювали 177 технікумів та 60 вищих трирічних педагогічних курсів [12, оп. 20, спр. 1033, арк. 57]. До того часу технікуми у своїй більшості були російськомовними.

Згідно з планом українізації, в першу чергу, намічалось перевести на викладання українською мовою сільськогосподарські і кооперативні технікуми, а також вищі трирічні педагогічні курси, які у 1925 р. реорганізували в педагогічні технікуми. Крім того, українізувалися технікуми Правобережжя та Київський фармацевтичний технікум [13, оп. 2, спр. 1003, арк. 69]. Темпи проведення українізації встановлювалися майже кожен півроку, але виявилися надто швидкими. Так, термін остаточної українізації середньої спеціальної освіти визначався 1927 роком, але не був виконаний і ще декілька разів переглядався [15, оп. 3, спр. 9, арк. 6].

Особливо повільно українізація проходила в індустріально-економічних технікумах. Причини цього сягають у минуле. Ці технікуми, як правило, знаходились у великих промислових містах, які були російськомовними. Склад викладачів, за невеликим винятком, залишався дореволюційним, тобто русифікованим, а національних освітніх технічних кадрів в Україні було обмаль. До того ж, не вистачало технічної літератури, посібників, підручників українською мовою, не була розроблена наукова термінологія. Усі ці фактори негативно впливали на темпи і якість українізації індустріально-технічних та соціально-економічних технікумів.

Художні, музичні, фармацевтичні технікуми та середні спеціальні навчальні заклади на транспорті мали свої особливості в структурі, традиціях, фінансовій забезпеченості.

Для надання організованого характеру справі українізації на місцях створювалися спеціальні комісії, які підпорядковувалися Центральній комісії відділу освіти при ЦК КП/б/У. Центральну комісію з українізації технікумів очолював В. Я. Чубар [12, оп. 20, спр. 2247, арк. 8].

Комісії з українізації, які працювали в технікумах, розподіляли викладачів на три категорії. При зарахуванні на роботу та залишенні на посаді враховувалося знання мови. Для осіб, що одержали другу та третю категорії, організовувалися курси терміном від шести місяців до двох років. Усі категорії мали скласти іспити, що проходили в два етапи: письмова робота та усна відповідь. Перевірялося не лише знання української мови, а й вміння спілкуватися у побутових умовах та на задані теми за фахом. Крім того, потрібно було орієнтуватися в питаннях, пов'язаних з історією і географією України, українською літературою.

Викладачі технікумів у своїй більшості позитивно віднеслися до проведення політики українізації, відвідували курси та складали іспити. Виняток становили люди, які наближалися до пенсійного віку і вважали недоцільним українізуватися. Існувала окрема інструкція, згідно з якою особи старше 40 років могли не відвідувати курси і не складати іспитів, залишаючись при цьому на своїй посаді. Невдоволення викликали лише методи і темпи українізації. Ситуація загострилася після приїзду в Україну Л. Кагановича, який був «обраний» на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У і наполягав на форсуванні українізації. Незважаючи на те що викладачі виступали за поступовий перехід на викладання українською мовою вважали це справою кількох десятиліть, темпи українізації почали форсуватися.

Щодо студентів, то вони обов'язково вивчали в технікумі українську мову та складали іспит. Якщо студент мав борг з цієї дисципліни, то він не допускався до складання державних іспитів та написання дипломної роботи. Вадою системи була відсутність наступності і зв'язку різних ланок народної освіти. Студент, який закінчив російськомовну школу, не міг добре засвоїти програму технікуму за умов, коли предмети викладалися українською мовою. Згідно з наявними даними українізація професійної освіти провадилася не з початкової школи до вищої, а залежно від того, в якій губернії розташовувався навчальний заклад. Це свідчить про недостатню продуманість методів проведення українізації.

Висвітлюючи проблему, необхідно відмітити багатонаціональний характер студентства України, що складалося з представників українців, росіян, євреїв, поляків, німців та ін. Зокрема, представники єврейської національності переважали у навчальних закладах фармацевтичної та мистецької освіти. Євреї, як правило, були міськими мешканцями, але добре і швидко вивчали українську мову. Росіяни становили більшість в інженерно-технічних, соціально-економічних та вечірніх робітничих технікумах. Такі технікуми розташовувались у великих промислових містах, де населення здебільшого складалося з росіян або з русифікованих. Ця галузь професійної освіти не досягла помітних успіхів в українізації. Українці були більше представлені в сільськогосподарській та педагогічній освіті. Селяни-українці охоче йшли в сільськогосподарські технікуми. Великий відсоток українців у педагогічній сфері пояснювався дефіцитом культурно-освітніх працівників та вчителів на селі.

Зауважимо при цьому, що процес національно-культурного відродження стосувався не тільки української культури, а й культур національних меншостей. У 20-ті роки функціонували вісім національних технікумів, з них — чотири єврейських (Київський, Харківський, який у 1926 р. переведено до Одеси; Вінницький і Житомирський); болгарський у с. Преславі; два німецьких у с. Пришибі та у м. Хортиці; польський технікум у Києві [14, оп. 2, спр. 237, арк. 16].

Додамо до цього, що існували грецьке та турецько-татарське відділення при Бердянському українському педагогічному технікумі; єврейські, німецькі, болгарські і польські відділення при ІНО [15, оп. 6, спр. 2, арк. 167]. Тобто можна зробити висновок, що в 20-ті роки в галузі середньої педагогічної освіти в Україні були створені сприятливі умови для розвитку національних культур та освіти, підготовки кадрів вчителів для національних шкіл.

Загалом, політика українізації в галузі народної освіти посідала не останнє місце в діяльності правлячої партії, однак втілення цієї політики в життя було складним і суперечливим. Найбільших успіхів українізація технікумів досягла в роки, коли керівництво наркомату освіти очолював М. О. Скрипник [11]. Ця людина в своїх поглядах намагалася поєднати принципово полярні речі: більшовицьку пильність, дисциплінованість і централізм та ідею національного Відродження. Його трагічне самогубство у 1933 р. стало ознакою повного відходу від політики українізації в галузі освіти. Як гірко іронізував письменник А. Любченко, за Шумського народний комісаріат освіти «шумів», за Скрипника «скрипів», а за Затонського «тонув».

У 1933 р. політику українізації було згорнуто. Слід зазначити, що для середньої спеціальної освіти вона дала певні наслідки. Враховуючи реформу 1930 р., яка передбачала загальне скорочення мережі технікумів, на 1932 р. стан українізації в цих навчальних закладах виглядав так. Педагогічні технікуми (за винятком російських та технікумів національних меншостей) та сільськогосподарські було українізовано на 100 %; інженерно-технічні — на 42; соціально-економічні — на 39; художні та музичні — на 62; фармацевтичні — на 54. [12, оп. 20, спр. 3169, арк. 12].

Українізація технікумів стала одним з головним напрямків у освітній політиці радянської влади 20-х років. Необхідність проведення українізації освіти була викликана всім попереднім історичним ходом подій, утисками українства з боку царату. Політика українізації досягла помітних успіхів, особливо в галузі середньої педагогічної та сільськогосподарської освіти. Завдяки україніза-

ції навчальних закладів вдалося закласти основу для змін у складі інтелігенції на користь корінної нації.

Список літератури: 1. *Ряпо Я. П.* Проблема технікумов в советській системі просвіщення//Красное студенчество. 1928. № 20. 2. *Його ж.* Технікуми України — здобуття Жовтневої революції// Шлях освіти. 1926. № 1. 3. *Скрипник М. О.* Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб національних меншостей УСРР, зокрема російської. Х., 1933. 4. *Його ж.* Народна освіта на Україні за 10 років//Скрипник М. О. Вибрані твори: У 2-х т. К., 1991. Т. 2. 5. *Лозицький В. С.* Політика українізації в 20—30-ті рр.: історія, проблеми, уроки//Укр. іст. журн. 1989. № 3. 6. *Чехович В. А.* Державно-правові питання українізації в 20-ті рр.//Ми-нуле України: відновлені сторінки. К., 1991. 7. *Дашкевич Я. Р.* Українізація: причини і наслідки//Слово і час. 1990. № 8. 8. *Даниленко В. М.* Українізація: здобутки і втрати//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. К., 1992. Вып. 2. 9. *Блінда Л. В.* Українізація та її роль в суспільно-політичному житті українського народу в 20-ті рр.: Дис. ...канд. іст. наук. К., 1992. 10. *Верменич Я. В.* Здійснення українізації у 20—30-ті рр.: Політичні і культурні аспекти проблеми: Дис. ...канд. іст. наук. К., 1993. 11. *Шарпатовий В. Г.* Діяльність М. О. Скрипника на чолі наркомату освіти радянської України: Дис. ...канд. іст. наук. К., 1994. 12. *Центральний державний архів громадських об'єднань України.* Ф. 1. Загальний відділ ЦК КП/б/У. 13. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* Ф. 166. Народний комісаріат освіти УСРР. 14. *Харківський обласний державний архів.* Ф. 820. Інспектура народної освіти Харківського губвиконкому. 15. *Київський обласний державний архів.* Ф. 142. Відділ народної освіти Київського губвиконкому. 16. *Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по НКО УСРР.* Х., 1920. Вып. 1. 17. *Збірник постанов про українізацію.* Херсон, 1929. 18. *Культурне будівництво в УРСР:* 36 документів і матеріалів: В 7 т. Т. 3. К., 1986.

О. О. РЯБОКОБИЛА

ПРОБЛЕМИ КРАЄЗНАВСТВА В ЖУРНАЛІ «КРАЄЗНАВСТВО» (20—30-ті рр.)

20-ті роки ХХ ст. посідають особливе місце у літописі українського краєзнавства. Цей період дослідники цілком справедливо вважають зоряним часом в його історії. Розвиваючись у контексті національно-культурних процесів, краєзнавство із заняття одиниць зросло до рівня винятково державної справи.

У цей час збільшення кількості найрізноманітніших за формою краєзнавчих організацій вимагало систематизації краєзнавчого руху, налагодження зв'язку між науковими організаціями, з одного боку, та краєзнавцями-любителями з іншого. Отже, назріла необхідність в утворенні координаційного краєзнавчого центру. На

Першій Всеукраїнській краєзнавчій конференції, що відбулася у 1925 р., одним з головних підсумків стало створення Українського комітету краєзнавства (УКК). Одним із завдань цього Комітету було вироблення найбільш дієздатних організаційних форм роботи краєзнавчих осередків та надання їм методичної допомоги саме через журнал.

УКК на початку 1929 р. визначив як найраціональнішу форму методичного керування місцевими осередками видання журналу. Саме він мав стати з одного боку методичним органом, а з другого органом, де краєзнавчі організації мали б змогу друкувати наслідки своєї дослідної роботи і концентрувати краєзнавчий матеріал, що був розкиданий у різних місцях.

Право на видання журналу колегія Наркомосвіти надала Комітету ще в січні 1926 р., але за умови: «ніяких дотацій од Наркомосвіти на видавництво не просити» [5, с. 1]. Почалося ж видання тільки з квітня 1927 р., тобто, коли УКК мав тверді дані про бюджет, за яким видатків на видавничу справу не передбачалося. І все-таки, маючи незначні кошти, Комітет почав видавничу справу і спромігся випустити у 1927 р. три номери: у 1928 — десять, у 1929 — десять номерів у трьох випусках, у 1930 р. — п'ять номерів журналу «Краєзнавство». Редколегія журналу в першому номері за 1927 р. так визначала свої завдання: «об'єднати всі краєзнавчі сили, підвести їх роботу на наукову основу, поставити перед краєзнавцями актуальні проблеми, висунуті життям» [2, с. 1]. У цьому ж номері було опубліковано і типовий Статут краєзнавчих організацій [22, с. 35—36].

Друкований орган УКК виходив майже щомісяця, крім липня і серпня (десять номерів на рік), складався із семи розділів. Загальний розділ висвітлював теоретичні основи і загальні питання краєзнавства, такі як: напрямки роботи краєзнавчих товариств на місцях [10, с. 1—6], державні завдання краєзнавства [26, с. 1—4 і т. ін.; 11, с. 1—4; 24, с. 16—19 і т. ін.]. Висвітленню методики краєзнавчої роботи присвячено другий розділ журналу, де розглядалася також методика і практика шкільного краєзнавства. Наприклад, стаття-Д. Зайцева «Методика краєзнавчої роботи» [10, с. 1—6] розкриває ряд проблем практичного і теоретичного плану, характерних для краєзнавчої роботи, розглядає основні тенденції, напрями, встановлює критерії для краєзнавчої роботи і робить наголос на необхідності її удосконалення і поши-

рення серед низових робітників та осередків на місцях [10, с. 5].

Поява цієї статті свідчить про те, що методика краєзнавчої справи на той час була недосконалою, як зазначає автор, плани роботи, підходи, засоби виконання, невміння робити висновки, фіксувати здобутий матеріал та інше приводять до того, що праця, на яку затрачено чимало часу й енергії, губить свою вартість або цілком, або в більшій своїй частині [10, с. 6]. Д. Зайцев виділяє форми краєзнавчої роботи, зупиняється на загальних моментах ведення спостереження, дослідження, наукової обробки. Автор вказує на необхідність популяризації краєзнавчої справи шляхом висвітлення цієї роботи в місцевих газетах, центральних часописах, друкованих органах різного рівня. Між тим ця стаття — лише початок наукової розробки методики краєзнавчої роботи та найпростіша схема, яку мусить розуміти кожен фахівець і просто любитель.

Тематичним продовженням цієї проблеми стала серія статей відповідального редактора журналу М. Г. Кривотченко, що були опубліковані в №№ 2, 3, 5 за 1928 рік. Так, у статті «Організаційні форми краєзнавчої роботи» автор закликає переглянути різноманіття форм роботи краєзнавчих організацій, щоб уникнути надалі можливої шкоди від їх недосконалості й випадковості. Виможливо звучить у статті тема науковості, систематичності, плановості історико-краєзнавчої діяльності всіх рівнів, що є запорукою успіху. В іншій статті, «Чергове завдання», він висвітлює питання складання концентрично побудованого кадастру краєзнавчих об'єктів України й методику їх досліджень. Автор зупиняється на проблемі індивідуального членства в краєзнавстві і не заперечує його [16, с. 3].

Цікавий матеріал міститься в третьому розділі журналу (Шкільне краєзнавство), де висвітлюється така важлива проблема, як методика і практика краєзнавства в школі. Цій темі присвячена серія статей та заміток. Автори з різних позицій розкривають необхідність краєзнавчої підготовки вчителів у педзакладах та учнів у школі. Так, Д. Зайцев в роботі «Краєзнавство і шкільна програма» [9, с. 9—14] дає ряд методичних порад щодо планування роботи при переході навчання на краєзнавчу основу, що ні в якому разі не може обмежувати долю ініціативи у творчості з боку вчителя. Він робить наголос на необхідності підготовки чіткої шкільної програми та книжкового матеріалу як основи виховної роботи. Це

ж питання порушує і А. Курило-Кримчак у статті «Про краєзнавчу роботу в школі» [20, с. 16—20]. Автор пропонує зразкову програму вивчення навколишнього світу, історії та сучасного соціально-економічного стану свого краю.

Взагалі журнал публікував різного роду програми. Серед них є ті, що стосуються вивчення різноманітних рис життя сільського населення. Так, уже у першому номері журналу за 1927 р. наводиться зразкова програма вивчення села [1, с. 14—16]. Редакція, публікуючи цю програму, не переслідувала мети нав'язати її як обов'язкову, а лише подавала як зразок.

Об'єктом краєзнавчого дослідження було не тільки село. У статті М. Кривотченко «Місто і краєзнавство» [13, с. 1—4] пропонувалася основна схема вивчення міст (природа — людина — виробництво — економіка — соціальні взаємини — побут і ідеологія), яка несла в собі теоретичний і методичний зміст. Важливою ланкою у краєзнавчій роботі було також дослідження кустарних промислів, які зберегли силу старовинних виробничих і побутових моментів. У двадцяті роки, в умовах багатокладної економіки, кустарні промисли були не тільки додатковим заробітком селян, але й самостійною галуззю виробництва. Отже, кустарні промисли заслуговували на увагу. Виходячи з цього Комітет систематично надавав на сторінках свого друкованого органу програми для докладного вивчення різних галузей кустарного виробництва та примітивної техніки села [6, с. 10]. Прикладом може бути «Програма вивчення гончарства», складена В. Кравченко, яка передбачала детальне дослідження, починаючи від глини і до культурно-історичних відомостей про промисел [19, с. 11—15]. Цікава за темою є програма Д. Солов'я «До опису виробництва самогону на селі» [21, с. 8—11]. Анкетний лист виробництва самогону звертає увагу на техніку і, головне, господарське значення виробництва на ту економічну шкоду, що воно завдає селянському господарству, лише злегка зачіпаючи побутові моменти.

При Дніпропетровській Обласній сільськогосподарській станції було складено свою «Програму роботи гуртка юних натуралістів». Редакція знайшла доцільним опублікувати цю програму як зразкову в четвертому номері журналу за 1928 р. [7, с. 11].

З розвитком краєзнавчої справи складаються передумови для всебічного вивчення життя і побуту національних меншин. Розгляд цього питання міститься у се-

рії статей С. Ялі [23, с. 57—69; 24, с. 16—19; 25, с. 5—8]. Він підкреслює важливе значення, яке мають краєзнавчі дослідження для розв'язання практичних питань у житті національних меншин, а також зупиняється на проблемі організації цієї роботи, яка в той час велася розрізнено [24, с. 17]. Продовженням розпочатої теми стала стаття цього ж автора, але вже з конкретною орієнтацією на дослідження участі греків у революційному русі України [25, с. 5—8]. Професор С. Ялі наводить приблизну схему вивчення цієї теми. Крім того, пропонувалася також схема вивчення історії грецької колонізації на Україні, наслідків столипінської аграрної реформи, продрозкладки, голоду 1921—1922 рр. у грецьких селах [23, с. 57—58].

Одним із засобів роботи краєзнавства є фотографування. Адже важко все зберегти в пам'яті, навіть якщо вона і добра. Фотоапарат дає змогу краєзнавцю скласти картотеку краєзнавчих об'єктів і вести пропаганду свого краю. Саме цьому й присвячена стаття С. Гнатюка «Фотографія в краєзнавчій роботі» [4, с. 4—8]. Вона щедро ілюстрована, супроводжується описом знімків та об'єктів. Це була життєво необхідна стаття, бо поширення фотографування у краєзнавчій роботі в той час лише розгоралося.

Вчені, які скептично ставилися до студій краєзнавців-аматорів, звертали увагу на те, що їхня робота часто носить поверхневий, несерйозний характер. Однак на тому етапі краєзнавчої роботи такі недоліки були притаманні не тільки любителям-краєзнавцям. Отже, щоб уникнути цього, краєзнавець має бути обізнаним з краєзнавчою літературою. В цьому разі вагоме значення для краєзнавчих організацій має провадження бібліографічної роботи. Редакція з самого початку видання журналу виділяла окрему рубрику — «Бібліографія», де наводилися зразкові бібліотечки, рекомендовані списки краєзнавчої літератури, робився огляд літературних краєзнавчих новин. Основна ідея статті А. Козаченко «Організація бібліографічної роботи в краєзнавчих осередках» [18, с. 11—16] — створення сталого бібліографічного підґрунтя для вивчення свого краю, що збереже багато часу, а краєзнавство стане доступним широким колам, адже, як зазначає автор, щоб бути культурною людиною, не завжди обов'язково все прочитати, але треба знати, де що можна знайти [17, с. 32—35].

Журнал не обійшов увагою таку серйозну справу, як вивчення причин дитячої смертності на селі [3, с. 4—

9]. У своїй статті Г. Ворожбит привертає увагу до вивчення умов побуту, питань, що стосуються справ охорони материнства й дитинства, практичної роботи щодо охорони здоров'я на селі. Також дана статистико-порівняльна таблиця дитячої смертності в 1886—1927 рр. Вага цього дослідження зросла б, якби зібраний матеріал було систематизовано.

З 1928 р. виділилася окрема рубрика — «Наш край», де друкувалися цікаві відомості про окремі регіони чи місцевості України. Тут подавалися матеріали, що наче характеризували досягнення у справі вивчення окремих районів краєзнавчими організаціями або окремими краєзнавцями. Тематика статей була найрізноманітнішою, але найбільш поширеною і популярною з історії, етнографії, економіки та географії.

Розділ «Життя краєзнавчих організацій» публікував відомості про роботу краєзнавчих товариств на місцях. Ці дані надходили у вигляді звітів Комітетові з різних куточків Радянської України, де існували краєзнавчі осередки і вибірково друкувалися у журналі.

Розвиток подій у країні не обійшов журнал «Краєзнавство». У статті М. Кривотченко «На порозі третього року» [4, с. 4] наголошується на тому, що товариства та окремі краєзнавці мають розпочати конкретне дослідження процесу колективізації сільського господарства, його кількісних показників, особливо виявляючи ефективність конкретних колективних господарств як з економічного, так і з соціального боку. Краєзнавці, як зазначає автор, мусять наново перешикувати свої лави; перебудувати свою роботу, пристосувавши її до вивчення проблем, пов'язаних з виконанням п'ятирічки [14, с. 3].

Особливо велике значення приділялося соціалістичному змаганням в роботі громадських організацій, а особливо таких, як краєзнавчі. Наслідком цього мали бути досягнення з реальним господарчим ефектом. Подібні гасла, заклики до розвитку лише прикладного краєзнавства («нам не потрібно чистої науки») [8, с. 3], необхідність консультації з істпартом — хіба це не ознаки тих років?

Та з початку 30-х років, у жорстоких умовах культу особи, демократичне за своїм характером, формами і методами роботи краєзнавство вже ніяк не вписувалося в структури командно-адміністративної системи. Саме тому звинувачені в ідеалізації патріархальщини, зв'язку з міфічними контрреволюційними організаціями краєзнавчі осередки було розпущено, журнал закрито,

а найактивніші діячі, звинувачені в українському буржуазному націоналізмі, стали жертвами тоталітарного режиму.

Отже, в 20—30-ті роки краєзнавча робота було підпорядкована Українському комітету краєзнавства — першому централізованому державному органу в Україні, який мав на меті методично і практично підтримувати масовий рух дослідників рідного краю. Ця підтримка ґрунтувалася навколо журналу «Краєзнавство», де публікувалися науково-методичні розробки, практичні вказівки, ілюстрації досягнень у справі вивчення окремих районів краєзнавчими організаціями та ін. Щоправда, різноманітність тем, заідеологізованість, недосконалість сталої структури журналу і особливо брак коштів порушували видання. Але цінність центрального друкованого органу УКК полягає в тому, що він не лише на словах прагнув до об'єднання всіх краєзнавчих сил для комплексного вивчення історії України, а й добивався цього шляхом ґрунтовного розгляду методичних, теоретичних питань краєзнавчої справи, допомагав початківцям зорієнтуватися в морі літератури з краєзнавства.

Таким чином, журнал «Краєзнавство» став важливим етапом у становленні й розвитку краєзнавчої справи в Україні.

Список літератури: 1. Вивчення села (зразкова програма)//Краєзнавство. 1927. № 1—3. 2. Від редакції//Краєзнавство. 1927. № 1. 3. *Ворожбит Г.* До справи вивчення причин дитячої смертності на селі//Краєзнавство. 1929. № 1—2. 4. *Гнатюк С.* Фотографія в краєзнавчій роботі//Краєзнавство. 1928. № 4. 5. *Данилюк Ю., Юренко О.* Біля початків журналу//Краєзнавство. 1993. № 1. 6. *Дослідження кустарних промислів*//Краєзнавство. 1927. № 2. 7. *До роботи гуртків юних натуралістів*//Краєзнавство. 1928. № 4. 8. *Дубняк К.* Підвищення врожайності і краєзнавство//Краєзнавство. 1928. № 6—10. 9. *Зайцев Д.* Краєзнавство і шкільна програма//Краєзнавство. 1927. № 1. 10. *Його ж.* Методика краєзнавчої роботи//Краєзнавство. 1927. № 3. 11. *Кривотченко М.* До Жовтневих роковин//Краєзнавство. 1927. № 2. 12. *Його ж.* До справи соціалістичного змагання//Краєзнавство. 1929. № 1—2. 13. *Його ж.* Місто і краєзнавство//Краєзнавство. 1928. № 4. 14. *Його ж.* На порозі третього року//Краєзнавство. 1930. № 1—5. 15. *Його ж.* Організаційні форми краєзнавчої роботи//Краєзнавство. 1928. № 5. 16. *Його ж.* Чергове завдання//Краєзнавство. 1928. № 2—3. 17. *Козаченко А.* Бібліотечка для початкуючого краєзнавця//Краєзнавство. 1927. № 1. 18. *Його ж.* Організація бібліографічної роботи в краєзнавчих осередках//Краєзнавство. 1927. № 3. 19. *Кравченко В.* Програма вивчення гончарства//Краєзнавство. 1927. № 2—3. 20. *Курило-Кримчак А.* Про краєзнавчу роботу в школі//Краєзнавство. 1928. № 6—10. 21. *Соловей Д.* До опису виробництва самогону на селі//Краєзнавство. 1928. № 4. 22. *Статут краєзнавчих товариств*//Краєзнавство. 1927. № 1. 23. *Ялі С.* До історії грецької колонізації на Україні//Краєзнавство. 1928. № 6—10. 24. *Його ж.* Краєзнавча робота серед нацменшос-

тей//Краєзнавство. 1927. № 1. 25. *Його ж.* Участь греків у революційному русі на Україні//Краєзнавство. 1928. № 2. 26. *Яната О. А.* Державні завдання краєзнавства//Краєзнавство. 1928. № 1.

С. А. ФЕДOTOB

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУ ХАРКІВ'ЯН В УМОВАХ УРБАНІЗАЦІЇ (1921—1932 pp.)

У роки непу по великих містах України бурхливо і різно розгорталися урбаністичні процеси [1, с. 130—165]. Серед цих міст важливе місце займав Харків, який до 1934 р. залишався столичним центром. Зростання значення міст, збільшення чисельності їх населення були пов'язані з відбудовою міського господарства після громадянської війни, індустріалізацією, штучними настановами радянського керівництва щодо підвищення ролі та місця робітничого класу у загальній структурі суспільства [2, с. 99—124].

За радянських часів з відомих причин далеко не всі сторони життя міського населення знайшли своє відображення в наукових студіях. Кроком вперед в цьому плані стала стаття Н. Б. Лебіної [3, с. 30—42], що дала початок більш глибокому і всебічному вивченню деяких соціальних аспектів розвитку міст, яким до цього часу не приділялося належної уваги. На жаль, досі не висвітлено достатнім чином питання, пов'язані з повсякденним побутом, умовами життя населення Харкова тих років. Серед останніх історичних студій, що торкаються зазначених питань можна назвати начерки історії Московського району [4]. Виключно велике значення для відтворення живого обличчя міста столичного періоду мають спомини свідка тих подій Б. М. Красовицького [5].

Безумовно, що без всебічного висвітлення всього розмаїття життя харків'ян, їх повсякденних турбот, особливостей побуту неможливо скласти повну об'ємну картину розвитку міста в загальних умовах урбаністичних процесів. Тому вважаємо за необхідне розглянути деякі особливості міського побуту харків'ян того столичного періоду, а саме: житлові умови різних категорій населення, їх заробітну платню, забезпеченість, характер харчування, витрати родини на їжу, одяг, дозвілля тощо.

Джерельною базою дослідження є періодична преса тих років, порівняльні статистичні матеріали, які ще не

включено до широкого наукового обігу, опубліковані спомини.

Багато видань того періоду свідчать про те, що інтенсивне зростання чисельності населення в місті призвело до надзвичайного загострення житлової кризи [6], що було звичайним явищем для всіх округових міст України [7, с. 92—102]. Темпи зростання населення столиці були більшими не тільки по відношенню до інших міст республіки, але навіть у порівнянні з Москвою. Так, якщо в період з 1923 по 1928 р. населення Москви зросло на 130 %, то населення Харкова в свою чергу зросло на 133 % [8, с. 54]. Бурхливий розвиток міста стимулювало грандіозне промислове будівництво, з'являлися нові генеральні плани забудівлі міста [9, с. 14—17], з року в рік поживлялося житлове будівництво, виникали міста-супутники, які поступово перетворювалися в невід'ємну частину загального міського простору (Лосево після будівництва ХТЗ) [10, с. 18—19].

До Харкова щодня залізницею приїздили 60 000 чоловік, хто на роботу, хто в приватних справах. Тяжіли до міста в першу чергу такі містечка та села, як Мерефа, Буди, Люботин, Вільшани, Дергачі, Чугуїв, Зміїв (в смузі, яка сягала від Харкова на 50—60 км) [11, с. 34].

Ті ж самі процеси були характерні в той час не тільки для всіх великих міст України — Києва, Одеси, Дніпропетровська, але також і для таких міст, як Нижній Новгород, Мінськ, Волгоград та ін. [10, с. 19]. Таким чином, розвиток харківської агломерації — типове явище для країни 20—30-х років [12].

У результаті проведення в Харкові в пореволюційні роки перерозподілу житла середня житлова площа на душу населення по всім районам міста дещо підвищилася (з 2,8—3,2 м² в 1916 р. до 4,7—5,7 м² в 1923 р.) [13, с. 28]. Зрозуміло, що такі заходи нової влади не вирішували житлової проблеми, тим більше що населення міста невпинно зростало і питання забезпечення людей житлом вимагало нагального вирішення [14, с. 19—39].

Житлове будівництво, починаючи з 1923 р. пішло посиленням темпом [15, с. 6—10] і мало безперечні успіхи. Житковий фонд з 1923 до 1931 р. збільшився на 700 тис. м², або на $\frac{1}{3}$, у порівнянні з станом 1912 р. [16, с. 5]. Переважало приватне будівництво [17, с. 105—109], і основними будівниками були робітники [18, с. 7], особливо в районах передмістя, де, як правило, знаходили притулок вихідці з сільської місцевості, з маленьких містечок,

з Белгорода, Курська та ін. Харків привертав їх наявністю постійної або сезонної праці. Серед переселенців переважали чоловіки працездатного віку [19, с. 41—50]. Але навіть бурхливий розвиток місцевої промисловості був не здатний до початку 30-х років задовольнити в повному обсязі потреби ринку робітничої сили [20]. Самобутньою рисою Харкова слід вважати інтернаціональний склад його мешканців. У 1926 р. серед населення міста можна було зустріти представників 60 національностей (38,4 % від загальної чисельності становили українці, 37,0 — росіяни, 19,4 — євреї, 5,2 % — інші національності) [18, с. 66].

Незважаючи на зростаючі темпи житлового будівництва [21, с. 98—101], вирішити цю проблему належним чином здається було неможливо, хоч у порівнянні з 1923 р. будівництво в 1928 р. зросло на 584 % і далі продовжувало зростати [21, с. 98]. У квітні 1932 р. секретарі міського комсомолу Касьянов та Мамиконов стурбовано доповідали на пленумі, що житлова площа пересічно на одну людину дорівнює 5,3 м². Щоб зрозуміти, що це була за площа, комсомольські активісти просили уявити таке місце, де можна поставити тільки одне ліжко, стілець, невеликий стіл, а решту меблів поставити було ніде [11, с. 35]. Навряд чи ті комсомольці могли припустити в той час, що такий рівень житлової площі пересічно на одну людину збережеться в Харкові до сьогодні.

Щільність населення міста дуже добре спостерігається по групуванні сім'ї за характером зайнятого помешкання. В музі старого міста окремі помешкання належали лише 18,3 % сімей, мали декілька кімнат в помешканні 14,5 % сімей, займали одну кімнату 36,7, частину кімнати (куток) — 24,6 % сімей, місце в гуртожитку — 5,9 % сімей. Ці умови були трохи кращі в передмістях, але й тут 16 % сімей займали частину кімнати [18, с. 6]. Отже, при інтенсивному зростанні населення, житлового та промислового будівництва, склалися надзвичайно тяжкі житлові умови, які примушували четверту частину сімей тулитися по кутках. До того ж через нестачу житлової площі люди пристосовували до житла будь-які помешкання: комори, ванни, а також кухні.

Центр міста, де переважала стара забудівля, мав найгіршу ситуацію із забезпеченістю помешкань кухнями. Їх явно бракувало у зв'язку з перерозподілом житла, ущільненням житлової площі. Далі від центру до околиць міста забезпеченість кухнями підвищувалася. В районах новобудов житлово-будівельна кооперація

забезпечувала населення кухнями загального користування. Приватновласницький сектор $\frac{4}{5}$ всіх квартир забезпечував кухнями [18, с. 44—45].

Квартирна платня у порівнянні з іншими округовими містами була найвищою і до того ж декілька разів підвищувалася [22, с. 103—108]. Якщо пересічний житель Києва сплачував за 1 м² житлової площі 35 коп., то в Харкові це вже коштувало 40 коп. Проте при цьому мав місце диференційований підхід стосовно різних категорій квартиронаймачів. Найнижчі норми виплат було встановлено для безробітних та осіб, що знаходилися на соціальному забезпеченні; дещо вищі — для робітників; наступними в цьому списку були службовці; далі ще більше сплачували кустарі та ремісники, особи вільних професій; найбільший тягар виплат покладався на осіб з нетрудовими прибутками [23, с. 142—147].

Харків вважався дуже дорогим містом. У порівнянні з іншими великими містами України тут були найвищі ціни на сільськогосподарську продукцію як в крамничній торгівлі, так і в базарній селянській торгівлі. В цій сфері дійсно важко було знайти для столиці гідну конкуренцію [24].

Щодо соціального складу працездатного населення, то слід зазначити, що особливістю Харкова як столичного міста була наявність великого відсотка службовців — 38,9 % (1926 р.), в той час як робітники становили 25,4, господарі з найманими і без найманих робітників — 10,2 і безробітні — 9,6 % [18, с. 8]. Майже такий відсоток службовців мала тільки Москва (37 %). Як бачимо, Харків навіть дещо випереджав столицю СРСР. І це зовсім не було дивним явищем для великого адміністративно-політичного, промислового та культурного центру республіки, де зосереджувалося багато державних, господарських, культурних установ, знаходилися іноземні представництва тощо. Саме тому за рівнем чисельності писемних Харків поступався тільки Ленінграду та Москві [18, с. 8]. Столиця України перетворювалася в центр студентства та передової науки [25, с. 83], провадилися заходи щодо повної ліквідації неписьменності [8, с. 78—86].

Службовці та інтелігенція традиційно мешкали переважно в Нагірному і Центральному районах міста; Червонозаводський, Новоселівський, Журавлівський, Москалівський та інші райони вважалися робітничими [11, с. 25]. Інші категорії населення, до яких належали господарі, кустарі-ремісники, безробітні мешкали в різних

районах, але їх питома вага та чисельність поступово зводилася нанівець, що пояснюється соціально-класовою незручністю їх існування на тлі сталінського режиму [12, с. 15—42].

Із загального обсягу міського житлового фонду на початок 1927 р. в 30 894 тис. м² на робітників припадало 8123 тис. м², або 26,3 %, а на службовців — 9208 тис. м², або 29,8 %. 13562 тис. м², або 43,9 % міського житлового фонду належало кустарям, ремісникам, буржуазії, особам вільних професій, безробітним, червоноармійцям та ін. На протязі всього періоду відзначалося збільшення розмірів фонду, зайнятого робітниками та службовцями і одночасно зменшення фонду, зайнятого іншими групами населення міста. Проте одночасно для службовців житлові умови з року в рік погіршувалися. Якщо в 1927 р. норма житлоплощі для службовців становила 7,2 м² на людину, то на 1930 р. вона вже становила 6,3 м², тобто знизилася на 12,5 % [26, с. 54, 60].

Робітничі бюджети та бюджети службовців як сімейних, так і самотніх складалися в першу чергу із заробітної платні [10, с. 64—70]. Крім того, здійснювалася соціальна допомога з боку держави, розповсюджувалася система пільг для деяких категорій трудящих, до того ж вони могли мати інші незафіксовані офіційно прибутки [26, с. 51—63]. В цілому прибутковий бюджет пересічного робітника становив за місяць в 1920 р. — 37,5 крб., в 1922 — 78,2, в 1923 — 89,4, в 1924 — 89,5, в 1925 — 92,4, в 1926 — 95,0, в 1927 р. — 94,2 крб. Якщо додаті сюда інші нез'ясовані прибутки, то сім'я робітника на кінець листопада 1927 р. мала одержувати 107, 27 крб. Видатки сімейних робітників повністю поглинали всі прибутки і навіть дещо їх перевищували, що змушувало робітничу родину звертатися до вишукування сторонніх джерел прибутків для покриття дефіциту, тим більше, що в кінці 20-х років скорочувалися темпи зростання платні. Різке підвищення видатків на помешкання (7,5 % всього приросту бюджету) і зростання видатків на горілчані вироби після скасування «сухого закону» не поліпшували рівень добробуту робітників [27, с. 29—40]. Ось чому, як і зараз, вони вимушені були рятувати своє матеріальне положення, обробляючи невеликі клаптики землі.

Заробітна плата службовця в 1926 р. становила 79,70 крб. в середньому по всіх установах, в 1927 р. — 82,18 крб. Проте місячний загальний прибутковий бюджет сімейних службовців, як свідчать статистичні дані,

був значно вищий і дещо випереджав прибутки сімейних робітників. У листопаді 1926 р. їх прибутковий бюджет складав 116,93 крб., в листопаді 1927 р. — 126,04 крб. Це давало їм можливість вкладатись у видатковий бюджет і навіть ще залишатися з деякими мізерними прибутками [28, с. 64—72]. Видатки на приміщення станом на 1927 р. становили у службовців 8,7 % від всього видаткового бюджету [28, с. 67].

Взагалі, порівнюючи характер витрат робітників та службовців, можна з повною вірогідністю твердити, що на предмети першої необхідності: харчування, придбання одягу, тютюну, цигарок та сірників, обидві категорії витрачали однакову суму свого прибутку. Близько 48 % направлялося на купівлю харчів, 19 % — на придбання одягу, на тютюн, цигарки та сірники відходило десь 2 % від усього видаткового бюджету. Різницю можна було помітити у відношенні робітників до лікування — тільки 0,2 % витрачалось на цю сферу, в той час як службовці сплачували на медичне обслуговування 1,5 % свого прибутку. У свою чергу робітники частіше відвідували кінотеатри, що видно з долі, яку вони лишали на культурно-освітні видатки. Службовці віддавали перевагу громадсько-політичним заходам. Горілчані вироби переважно вживали робітники. Це становило 2,7 % видатків, тоді як службовці на спиртні напої витрачали не більше 0,2 % свого грошового видатку. Ситуація з пияцтвом настільки ускладнилася, що в серпні 1928 р. на загальноміській антиалкогольній конференції було створено округову спілку по боротьбі з алкоголізмом [10, с. 69].

У цей час поширювалася практика громадського харчування робітників. Статистичні дані беззастережно свідчать, що громадські їдальні збільшували відпуск страв. Так, якщо за 9 міс. 1927 р. було відпущено 2 794 743 страв, то в 1928 р. за ті ж 9 міс. було відпущено 5 750 500 страв, тобто на 48,6 % більше [10, с. 70]. У нових робітничих районах влаштовували громадські харчокомбінати, які звільняли робітників від приготування їжі. Але ці нові риси усупільненого побуту іноді досить безладно запроваджувалися до життя. Відомий такий випадок, коли у нових 4-поверхових будинках житломасиву ХТЗ спеціально не зробили кухонь, обіцяючи збудувати поряд окремий харчокомбінат, але з різних причин споруда не стала до ладу і сімейні робітники змушені були у себе в кімнатах готувати їжу [11, с. 55].

До середини 20-х років робітники та службовці більше користувалися послугами приватної торгівлі. Проте

у другій половині 20-х років відбулися зміни на користь кооперації. Так, якщо в 1925 р. на долю кооперації припадало 44 % їх бюджету, на долю приватної торгівлі — 49, 4, на долю держторгівлі — 6,6 %, то вже у 1928 р. 65,4 % їх бюджету надходило на долю кооперації, на приватну торгівлю — 33,5, на держторгівлю — 1,1 % [10, с. 70]. Спогади харків'ян того часу підтверджують наведені цифри: попит на товари в кооперативній мережі був найбільшим [5, с. 20].

Харків зростав у першу чергу завдяки механічному напливу населення, але, починаючи з середини 20-років, коли ситуація в економічній та суспільній сфері стала більш стабільною, здійснюється також досить жвавий природний приріст населення: підвищується чисельність шлюбів і разом з тим зростає народжуваність [29, с. 74—83]. Одним з показників у поліпшенні матеріально-побутових умов життя харків'ян на початку 30-х років стало зменшення серед дорослих смертності [11, с. 9]. Але одночасно з тим значно зростала чисельність розлучень, легальних абортів [29, с. 74—77]. Із 1921 до 1925 р. прокотилась величезна хвиля самогубств [29, с. 83] пік, яких припав на 1924 р., складаючи за рік 2 людини на 1000 [30, с. 173]. З'являється сім'я, на чолі якої не було людини з певними прибутками (сім'ї безробітних, пенсіонерів тощо) і зовсім новий тип сім'ї — стипендіальна [31, с. 107—114], що було характерною рисою великого навчального центру.

Як значний адміністративний, торговельний, промисловий і культурний осередок, Харків мав у порівнянні з іншими містами України дещо кращий стан ринку праці. Тому показово, що, за переписом 1926 р., 17 грудня по Харкову було зареєстровано 20 334 безробітних, а це становило 4,03 % від загальної чисельності населення міста, в той час як в Києві було зареєстровано переписом 5,69 % безробітних, в Одесі — 6,25, в Дніпропетровську — 5,50 [32]. Але все ж таки, порівнюючи ці дані з переписом 1923 р., потрібно відмітити зростання числа безробітних на 11,3 % [33, с. 18]. Серед безробітних переважали службовці-жінки. Щоб дещо підняти їх зубожілий бюджет, міська влада організовувала громадські роботи. Чоловіки мали отримувати за день такої роботи в 1927 р. 1,8 крб., жінки — 1,36 крб., підлітки — 1,26 крб. Крім того, здійснювалася, по можливості, перекваліфікація безробітних для подальшої праці за необхідним фахом. Надавалася натуральна допомога у формі безкоштовних обідів, влаштовували нічліг для бездом-

них. У 1928 р. в середньому відпускалося 500 обідів для безробітних [10, с. 77]. 64 % всіх безробітних складали члени профспілок, деяка частина їх отримувала мізерну грошову допомогу. Як правило, у жовтні—грудні кожного року очікувалося зростання числа безробітних у зв'язку із закінченням сезонних робіт [10, с. 76].

Літній період у Харкові виявляв інші соціальні наслідки 20-х років — величезну кількість безпритульних дітей, декласованих елементів. За кількістю будинків для безпритульних місто наблизилося у 1924 р. до рівня 1904 р. Як наслідок цих дійсно жагучих проблем напруження кримінальної ситуації, зростання дитячої злочинності, проституції, венеричних хвороб, поява осередків наркоманів тощо. Майже кожний день різні періодичні видання сповіщали про розбійні напади лиховісних підлітків з метою оволодіти гаманцем добросовісних обивателів. Шахраї, жебраки, волоцюги просто тероризували місто. Справжнім осередком видурювання грошей у легковірних став район Благовещенського базару, де можна було спіткати і рулетку, і лото, і лотерею — таке собі місцеве Монте-Карло. Така відверто неприємна картина міського побуту явно не відповідала столичному статусу і тому, починаючи з 1927 р., владні структури вимушені були відправляти «зайвих» людей до місця їх колишнього проживання, як правило, у село [34].

Стан комунального господарства Харкова бажав кращого: каналізацією на початку 30-х років було охоплено тільки центральні райони (30—40 % населення). Асептизація вивозила не більше 40 % харківського бруду, 60 %, таким чином, залишалося на місці. Санітарно-гігієнічне дослідження виявило, що найбільше захворювань на малярію, черевний тиф, дизентерію виникало в тих районах, які знаходилися в долинах засмічених річок [11, с. 36]. Дуже повільно розвивалася водогінна мережа, лише 48,2 % жителів користувалися водою з водогону. Це був найгірший показник серед усіх великих міст України. Київ, який в цей час мав статус звичайного округового міста, значно краще забезпечувався електричним освітленням [18, с. 7, 18—35, 43]. Чим Харків безперечно відзначався у сфері комунального впорядкування, так це розвитком транспортної мережі. З року в рік у місті збільшувалася довжина трамвайної колії, що в свою чергу було нагальною необхідністю для розвитку промисловості [35, с. 107—111], з'явилися автобусні маршрути, чисельність трамвайного та автобусного парку невпинно зростала.

Жвавий рух автотранспорту вулицями міста для не- підготовлених психологічно жителів, які ще не звикли до цього дива, бо вони у більшості своїй були вчорашніми селянами, мав як наслідок зростання правопорушень: 14 % від усіх правопорушень у місті належало порушенням правил вуличного руху. На порушників накладався досить суворий штраф. Цікаво, що розмір стягнення істотно коливався залежно від соціального походження та заняття порушника: для торговця він мав бути 24,80 крб., а для трудящих — у 6—7 разів нижче. Серед порушників 67 % складали службовці, торговці, кустарі, представники вільних професій, 29 % — робітники, 4 % — селяни [10, с. 122]. Студенти звільнялися від штрафу [5, с. 53].

Загальна культура пересічного харків'янина не відзначалась високим рівнем. До міста постійно вливалися нові мешканці. Звичайно, що мігранти не зразу поглиналися міськими умовами існування, вони приносили із собою сільські звичаї, вподобання, тому величезні площі міста, які знаходилися ближче до передмість, нагадували звичне сільське середовище. Проте однаковий темп життя міста з часом нівелював цю субкультуру. Тим більше що для робітників, учнівської молоді дуже активно і часто влаштовувалися безкоштовні театральні спектаклі, вистави художньої самодіяльності тощо. Величезний вплив на формування масової культури справляло кіно. В репертуарі кінотеатрів були переважно фільми іноземного, як і сьогодні, американського походження авантюрного легковажного спрямування — «Реванш Кента», «Дівчина з бару», «Чортове колесо», «Каторжанин з Кайени» тощо. На виробництві під час перерви або після роботи можна було подивитися залюбки театральний виступ «живих газет», чи «синіх блуз», як їх ще називали, але вже зовсім іншого революційного спрямування. До послуг робітників пропонувалися багаточисельні робітничі клуби, на сцені яких можна було побачити вистави під назвою «Ковбаса та чарка», «Бувальщина», «З під вінця — в труну». Це був типовий репертуар самодіяльних театрів у зв'язку з оголошеною українізацією. Дивно, але вся дія в п'єсах будувалася на горілці, гопакові, поножовщині тощо. Все це підносилося глядачам як український побут. Натомість замість нормальної української мови лунав звичний для харків'ян «суржик». Можна зрозуміти, чому після святкування 1 Травня профспілковий парк нагадував погромний майдан з безліччю розбитих пляшок [36].

Харків — місто контрастів. Чи не дивно, що саме в ті роки харків'яни досить багато читали. Більше того, можна сказати, мали неабиякий літературний смак. Так, службовці більше зверталися до надбання В. Винниченка, на другому місці серед україномовних письменників по популярності стояла О. Кобилянська. У робітників було все навпаки, — на першому місці по вподобанням стояла О. Кобилянська, а на другому місці — В. Винниченко. В цьому списку Т. Шевченко займав почесне сьоме місце, майже передостаннє [37].

Отже, як і всі великі міста України, Харків 20-х — початку 30-х рр. переживав надзвичайно яскраві урбаністичні процеси, пов'язані з відбудовою міського господарства, індустріалізацією, що мало наслідком серйозні зміни у соціальній сфері міста, повсякденному побуті його населення. Важливе значення при цьому на життя харків'ян накладало набутий столичний статус, підносячи, таким чином, адміністративно-політичні чинники міста у радянській системі. У динаміці міського життя з'являлися нові риси, які помітно відрізняли побут харків'ян від дореволюційної доби. Вирішального значення набула кооперативна торгівля, зростала транспортна мережа. Активно формувалася харківська агломерація, охоплюючи найближчі містечка та селища. Поряд з цим відбувалися процеси нівелювання побуту міського населення, зникала істотна різниця між центром та іншими районами міста, між різними категоріями населення. Соціальні негаразди, що існували в Харкові в ті роки (житлова криза, безробіття, високі ціни тощо) підкреслювали суперечність, гостроту та розмаїття часу великих соціальних перебудов.

Список літератури: 1. Подгаецкий В. В. Города Украины в годы нэпа: вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур. Днепропетровск, 1994. 2. Окладной Г. М. Социалистический Харьков. Х., 1951. 3. Лебина Н. Б. Теневые стороны жизни советского города 20—30-х годов//Вопр. истории. 1994. № 2. 4. Московский район г. Харькова. История и современность/Ю. Кроль, Б. Зайцев, С. Куделко и др. Х., 1994. 5. Красиовицкий Б. М. Столичный Харьков — город моей юности. Х., 1994. 6. М-ский А. Архитектурная жизнь Харькова//Советская архитектура. 1926. № 1; Эйгорн А. Л., Перепланировка и архитектурная жизнь, Харькова//Архитектура СССР. 1934. № 2. 7. Вологодцев І. Міський житловий фонд УСРР/Вісн. стат. України. 1928. № 2. 8. Харьковщина в цифрах и фактах. Х., 1928/1929. 9. Алферов И. А., Антонов В. Л., Любарский Р. З. Формирование городской среды (на примере Харькова). М., 1977. 10. Харківська округа: Стат. щорічник. Х., 1927. 11. Будемо соціалістичний Харків. Х., 1932. 12. Махкак О. Перспективи розвитку промисловості районів Харківської округи//Вісн. стат. України. 1930. № 1. 13. Жилищное хозяйство Харькова по материалам переписи на

1.06.32. X., 1934. 14. *Мишкіс В.* Чотири роки відбудовного періоду на Україні//Вісн. стат. України. 1928. № 3. 15. *Згурская Н. В.* Исследование исторического опыта жилищного строительства и архитектуры г. Харькова (советский период). М., 1967. 16. *Харків буде.* X., 1931. 17. *Вологодцев І.* Житлове будівництво по округових містах України//Вісн. стат. України. 1929. № 2 (5). 18. *Харків та інші міста й селища міського типу Харківської округи.* X., 1928. 19. *Рудко Ф.* Плинність робочої сили як показник становища ринку праці у 1929—1930 рр.//Вісн. стат. України. 1930. № 6. 20. *Сахнін В.* Харківська місцева промисловість//Вісн. стат. України. 1930. № 3; *Мишкіс В.* Темпи індустріалізації й усупільнення на Україні//Там же. 1930. № 5. 21. *Вологодцев І.* Обсяг житлового та громадського призначення будівництва в 1928 р.//Вісн. стат. України. 1929. № 4 (7). 22. *Каплунов І.* Бюджет міських домоволодінь//Вісн. стат. України. 1928. № 1. 23. *Його ж.* Бюджет міських домоволодінь 1926/27 року//Вісн. стат. України. 1929. № 1 (4). 24. *Епштейн И.* Базарна селянська торгівля харчовими продуктами в містах України 1927/28 року//Вісн. стат. України. 1929. № 1 (4); *Його ж.* До географії цін в Україні//Там же. 1930. № 3. 25. *Федяев И. Ф.* Отчет о работе Харьковского областного исполнительного комитета. X., 1935. 26. *Каплунов І., Букштейн Д.* Житлові умови міського пролетаріату УСРР//Вісн. стат. України. 1930. № 6. 27. *Буяновер М.* Робітничі бюджети на кінець 1927 р.//Вісн. стат. України. 1928. № 1. 28. *Шендерович О.* Бюджети службовців по великих містах України на кінець 1927 р.//Вісн. стат. України. 1928. № 3. 29. *Корчак-Чепурківський Ю.* Природний рух людності УСРР у 1927 р.//Вісн. стат. України. 1928. № 1. 30. *Коваленко І.* Самогубства в Харкові//Демографічний збірник//За ред. М. В. Птухи. К., 1926. Т. 4. № 7. 31. *Букштейн Д.* Міська сім'я в Україні//Вісн. стат. України. 1929. № 4 (7). 32. *Буяновер М.* Число безробітних на Україні//Вісн. стат. України. 1928. № 2; *С. А.* Безробітні в місті Харкові//Там же. 1929. № 1 (4). 33. *Население в городах Украины по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 года*//Статистика Украины. Серия 1. Демография. Т. 2. Вып. 2. № 55. 34. *Фурманов А.* Ночной город//Пламя. 1925. № 15; *Букиник Е.* Азарт//Пламя. 1925. № 7; Т. 3. Что случилось в городе//Вечернее радио. 1927. 4 сент.; *В Харькове.* Меры ликвидации нищенства//Вечернее радио. 1927. 25 сент. 35. *Каплунов І.* Міські комунальні підприємства загального користування 1926—1927 рр.//Вісн. стат. України. 1928. № 2. 36. *Івашутин О.* Українізація та репертуарне питання//Культробітник. 1928. № 1 (48); Парк після «святування» Першого травня//Там же. 1928. № 8 (55). 37. *С. Ж.* Що читає Харківський комунальник//Культробітник. 1928. № 9 (56).

**ОДЕРЖАВЛЕННЯ ТА ЛІКВІДАЦІЯ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ
В УКРАЇНІ В 20-ті — НА ПОЧАТКУ 30-х років ХХ ст.**

Основні підвалини державної політики щодо сільськогосподарської кооперації було закладено впродовж 1921—1923 рр. Суттєвою ознакою декретів та постанов було те, що вони розчищали ґрунт для діяльності кооперації в період непу, котра одержала значно більше самостійності, ніж в роки «воєнного комунізму», але не позбулася остаточно державної опіки. Вся система організаційно-правових і фінансово-господарських заходів держави була спрямована на те, щоб пристосувати реформовану кооперацію до нових умов, поставити її на службу соціалізму.

Сільськогосподарській кооперації, започаткованій декретом ВУЦИКу і Раднаркому України від 18 жовтня 1921 р., надавалося право створювати сільськогосподарські кооперативні товариства для виробництва, заготівель, збуту і перероблення продукції сільського господарства. Кооперативні товариства об'єднувалися у відповідні спілки, які діяли самостійно, відмежувавшись від губернських спілок споживчих товариств, а сільгоспсекції останніх скасовувалися чинним законодавством [1, с. 434]. Наголошувалося, що створення сільськогосподарських кооперативів є справою державною, а тому держава зобов'язана всіляко підтримувати селянські кооперативні товариства. Для започаткування діяльності сільськогосподарського товариства мав бути дозвіл губернського земельного відділу. Отже, в умовах непу держава контролювала організаційно-господарську діяльність сільськогосподарської кооперації. Це підтверджується також рядом постанов ВУЦИКу, що регламентували діяльність сільськогосподарської кооперації: «Положенням про збори уповноважених сільськогосподарських кооперативних спілок» (1 лютого 1922 р.), «Про умови входження сільськогосподарських колективів (комун, артілей і товариств спільного обробітку землі) до кооперативних сільськогосподарських спілок» (29 листопада 1922 р.) тощо [2, с. 746].

Рішення держави про регулювання діяльності всіх видів кооперації в Україні мала здійснювати створена декретом 31 жовтня 1921 р. Всеукраїнська кооперативна рада [3], складена з представників від різних видів

кооперації; вона ж в свою чергу виконувала всі розпорядження Головного кооперативного комітету при Раднаркомі [4, с. 625], прямого провідника державної політики щодо кооперації.

Роль сільськогосподарської кооперації, її місце і перспективи в побудові економічного фундаменту соціалізму систематично обговорювалися на з'їздах, конференціях партії в 20-ті роки. Всі вони базувалися на визнанні кооперативного шляху розвитку селянських господарств. Водночас, вже з початку непу в цих рішеннях закладається державницький принцип її діяльності, концепція одержавлення, в тому числі в площині практичного її запровадження.

Концепція кооперації, що розроблялася в партійних, державних рішеннях, в працях керівних діячів, зокрема Леніна, Бухаріна та ін., базувалася на твердженні, що вона є перехідною формою господарювання дрібних товаровиробників на шляху до соціалізму. Вона повинна була діяти в межах державної господарської системи, економічно і організаційно залежати від неї, щоб не допустити господарської самодіяльності самої кооперативної системи, оскільки вона б зміцнювала «капіталістичні тенденції» в селянському господарстві.

Вже X конференція РКП(б) визнала кооперативний апарат основним при проведенні товарообміну, схвалила останній товарообмінних фондів, запропонувала надати практику угод наркомпроду з кооперацією і передачу кооперації широку можливість проведення заготівель, піднесення господарського життя, проведення кредитних операцій [5, с. 248]. XII з'їзд РКП(б) (квітень 1923 р.) визнав кооперування селянства «найважливішим економічним завданням Радянської держави», поставив завдання здійснити безпосередній зв'язок державної промисловості з кооперованим селянством, організацію товарного і грошового кредиту. Ті ж концептуальні, державницькі принципи були підтверджені XIII з'їздом РКП(б) в травні 1924 р. в резолюції з'їзду «Про кооперацію», «Тільки кооперування, — зазначав з'їзд, — може розв'язати завдання, що стояло перед державою на селі і домогтися максимально можливого збільшення продукції сільського господарства і підтримувати незможні верстви селянства» [6, с. 67, 70]. Було поставлено завдання — витіснити приватника з ринку, щоб сільськогосподарська кооперація стала посередником між державною промисловістю і сільським господарством. Ста-

вилось завдання посилити роботу виробничої кооперації.

XIV конференція РКП(б) (квітень 1925 р.) в резолюції «Про кооперацію» зазначала, що кооперація в умовах вільного товарообігу і дрібнотоварного виробництва у сільському господарстві була основною суспільно-економічною формою зв'язку «між державним господарством і дрібним товаровиробником села» [6, с. 180]. Зверталася увага місцевих партійних, радянських кооперативних органів на недопустимість змішування функцій різного виду кооперації. Причому сільськогосподарська кооперація ні в якому разі не повинна була займатися постачанням населенню предметів особистого споживання. Мережа сільськогосподарської кооперації повинна була зосередити увагу виключно на кредитних і виробничих функціях, посередницьких операціях щодо збуту і постачання. Ставлячи такі державні завдання перед сільськогосподарською кооперацією, все ж конференція звертала увагу місцевих органів влади на недопустимість адміністративного втручання в кооперативну роботу [6, с. 181—182]. XIV з'їзд РКП(б) наголосив на необхідності забезпечити сільськогосподарській кооперації «соціалістичний розвиток, використовуючи, переборюючи і витісняючи капіталістичні її елементи» [6, с. 237—238]. XV з'їзд ВКП(б) (грудень 1927 р.) поставив як першочергове завдання на основі подальшого кооперування селянства поступовий перехід розпорошених селянських господарств на рейки великого виробництва (колективний обробіток землі) [7, с. 16].

Отже, в наведених фактах маємо підтвердження державницького підходу до сільськогосподарської кооперації, який виявлявся в наданні їй функцій спочатку посередницької ланки на шляху до вищої, з точки зору державної політики, форми організації виробництва на селі — усупільненого, колективістичного виробництва, чим і мала стати трансформована сільськогосподарська кооперація, а це було б нічим іншим, як її одержавленням. Варто зазначити, що риси цієї політики простежуються в рішеннях партійних органів, в державній політиці, починаючи з 1921 р., з початку непу.

Державне керівництво, розробляючи і запроваджуючи таку політику, при цьому не звертало уваги на реалії життя об'єднаного в сільськогосподарській кооперації селянства. Адже кооперація виникла на селі на підвалинах селянських господарств, які уособлювали приватний

сектор виробництва сільськогосподарської продукції. Кооператив — це своєрідний додаток до індивідуальних господарств, він не руйнує економічної та соціальної структури і є органічною формою їх господарської самодіяльності. Українське селянство 20-х років надавало перевагу збутопостачальним, торговельним формам кооперації, а не виробничим, оскільки саме ці форми зберігали самобутність селянського господарства. Саме ці збутопостачальні кооперативи охоплювали найбільшу кількість селян — 83 % (на 1 жовтня 1928 р.) з-поміж інших форм сільськогосподарської кооперації [8]. Серед них членами універсальної сільськогосподарської кооперації з кредитними функціями були 74 % [8]. Збутопостачальні, торговельні форми сільськогосподарської кооперації за кількістю кооперованих селянських господарств були домінуючими до кінця 20-х років, коли було по-насилницькому перервано їх розвиток, а за кількістю кооперативів — до 1926 р. [9, с. 213], коли почалося інтенсивне зростання спеціалізованих (фахових) форм, що усупільнювали лише окремі цикли виробництва. На 1 жовтня 1927 р. спеціалізовані виробничі об'єднання (фахові) охопили 11,5 % (за нашими підрахунками) кооперованих в сільськогосподарській кооперації селян. Отже, засновники кооперативних товариств не бажали створювати колективні господарства, проте держава, проводячи кооперативну політику серед селянства, не зважала на орієнтацію селян, а націлювала саме на виробничі, усупільнені, колективістичні форми. Тут чітко виявляється особливість та своєрідність функціонування сільськогосподарської кооперації в радянський час, яка розглядалася державою як шлях піднесення продуктивних сил сільського господарства, з одного боку, та як засіб для забезпечення колективного сектора економіки на селі і зручну форму регулювання соціальних відносин — з іншого.

Ця обставина надала кооперативній політиці держави загальнополітичного відтінку, пов'язуючи її з питаннями класової боротьби, союзу робітничого класу і селянства, перемоги комунізму тощо.

Нав'язування кооперації «класового підходу» супроводжувалося все більш жорсткими гоніннями за відхід від нього. Недооцінка класової боротьби, і зокрема, боротьби з куркульством, визначалися як прямиий опорту-

нізм і прояв «класової сліпоти», які можуть привести до грубих політичних помилок, до зриву роботи на селі.

Практично під класовим підходом розумілося: 1) недопущення участі в сільськогосподарській кооперації, а тим більш в її органах управління осіб, віднесених до категорії заможних та куркулів; надання пріоритетних умов для участі в кооперації та надання можливостей зайняти керівні посади бідноті; 2) регламентування розподілу кредитів, щоб все більша частина діставалася бідноті; 3) створення за допомогою кооперації і значною мірою за її рахунок спеціальних фондів кооперування бідноти та створення за рахунок цих засобів кооперативних об'єднань бідноти, а також фінансування вступу бідноти в уже існуючі кооперативні товариства. Класовий підхід став домінуючим в діяльності системи сільськогосподарської кооперації всіх рівнів. Їх підштовхували до регулювання соціального складу, до перегляду питомої ваги кредитів, машинопостачання тощо в бік зменшення для тих категорій селянства, кому вони мали допомогти ефективно вести господарство. Сільськогосподарську кооперацію поглинала хвиля численних перевірок комісіями партійних, державних і кооперативних органів, котрі звинувачували кооператорів в порушенні «класового підходу».

Одержавленням кооперації, руйнуванням її основ став курс на зміну її функцій та згортання притаманних їй принципів роботи.

Державне управління сільськогосподарською кооперацією склалося перш за все в галузі кредиту. Кредитування сільськогосподарського виробництва було з самого початку непу найпекучішою проблемою селянських господарств, знесилених роками війни і розрухи. Відсутність кредиту селяни повсюдно вважали однією з найголовніших причин, що заважала піднести господарство [10]. На початку 20-х років держава не мала засобів, щоб надати значну матеріальну підтримку селянам. Тому 5 квітня 1922 р. ВУЦВК прийняв декрет «Про кредитну кооперацію», яка б мала поліпшити умови розвитку сільського господарства шляхом притягнення коштів селянства. Але зuboжіння села було настільки велике, що селянство без допомоги держави не змогло розгорнути систему сільськогосподарського кредиту. ВУЦВК прийняв постанову про організацію сільськогосподарського кредиту [11]. Основним центром кредитування селянських господарств став створений 27 листо-

пада 1923 р. Український сільськогосподарський банк (Укрсільбанк) [12, с. 165]. У лютому 1924 р. з метою централізації державного регулювання сільськогосподарським кредитом було створено Центральний сільськогосподарський банк (Центрсільбанк) у Москві [13, с. 403]. Слід зауважити, що з-поміж двох основних джерел кооперативного кредиту — державних коштів і селянських вкладів та паїв — абсолютно домінуючим джерелом були державні кошти. Всього за 1924—1928 рр. у селянське господарство України через систему сільськогосподарської кредитної кооперації було вкладено 300 млн крб. [14]; державні кредити склали 75 % цієї суми, решту становили прибутки кооперації, паї та вклади селян [15]. Тому держава міцно трималася за так звану державно-кооперативну систему кредиту, де низові кредитні сільськогосподарські товариства були, по суті, допоміжним механізмом в руках державних кредитних установ.

23 жовтня 1929 р. «Сільський господар» (Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації) доводив до округових спілок свою постанову про подолання «Перекручення класової лінії в роботі сільгоспкредитних товариств» [16], посилаючись при цьому на факти отримання більшої кількості кредитів на придбання тракторів, посівматеріалу середняцькими, а не бідняцькими господарствами. Ці звинувачення часто були безпідставними, не говорячи вже про те, чи можна вважати перекрученням класової лінії підтримку селянина-середняка. Так, у цій же постанові «Сільського господаря» на основі матеріалів численних перевірок негативно характеризувалися цілий ряд сільськогосподарських товариств, кредитоспілок: Василівське сільськогосподарське кредитне товариство Одеської округи за те, що видали довгостроковий кредит нижчесередняцьким господарствам — 62 % від кількості цих господарств, середняцьким — 66, вищесередняцьким — 75, а незаможницьким — 38 %. Артемівський кредитосоюз звинувачено в численних випадках викривлення класової лінії, при цьому наводилися такі дані: 28 сільськогосподарських кредитних товариств видали на посівматеріали кошти, з яких 63,2 % отримала біднота, 18,8 — середняки, 0,5 — заможні, 13,3 — колективи, 4,2 % — різні сільськогосподарські товариства. Цими ж товариствами була видана певна сума машинних кредитів, причому біднота отримала 40,4 %, середняки — 49,5, заможні — 5,4, артiлі — 2,4, машинотракторні товариства — 2,3 % [16]. Де ж тут «викривлення класо-

вої лінії»? Адже більшість кредитів отримали середняцькі та бідняцькі господарства.

Щоб не втратити впливу на кооперацію й село в цілому ЦВК і РНК СРСР видав постанову 13 лютого 1929 р. «Про систему сільськогосподарського кредиту», за якою була закріплена підпорядкованість кредитної кооперації державі.

Хоча формально до кінця 20-х років ще зберігалася організаційна структура сільськогосподарської кооперації в усіх її видах, такими ж адміністративними шляхами було змінено характер, функції та принципи їх діяльності в напрямку їх одержавлення.

У перші роки непу держава надала кооперації, в тому числі сільськогосподарській, права вільного виходу на ринок, самостійного планування її господарських операцій. Відносно вільний розвиток кооперації на ринкових принципах, що тимчасово взяли верх над диктатом держави, хоча і дещо обмеженим, продовжувався всього три-чотири роки, після чого диктат знову посилювався, а з 1927—1928 р. набув глобального характеру. Саме XV з'їзд партії (грудень 1927 р.) вніс певні доповнення до непу: посилював методи прямого державного регулювання, поставив питання про роль колективізації, визначив необхідність виробничого кооперування; було окреслено згортання непу, форсовані темпи колективізації тощо.

Державні плани розвитку кооперації набули дезорганізуючого характеру. Перш за все із запізненням доводилися до виконавців «кредитні плани». Так, план кредитування на 1927/1928 господарський рік дійшов на місце тільки в кінці третього кварталу. Окрім того, вони не були остаточними.

Регламентация зверху зачіпала і суто кооперативні основи. В серпні 1929 р. Політбюро ЦК ВКП(б), виходячи з того ж «класового підходу», визначило розмір пайових внесків в сільськогосподарські товариства: для звільнених від сільськогосподарського податку 10 крб., для наймитів — 5, для тих, хто сплачував податок на загальних підставах — 25, а в індивідуальному порядку — 40 крб. і більше. Внесення п'яти- і десятикарбованцевих паїв передбачалося в розстрочення, а для тих, кого обкладали в індивідуальному порядку, передбачалося збільшення найвищого розміру паю.

Така ж доля спіткала і систему розподілу кооперативного прибутку, що його різними постановами та роз-

порядженнями державних органів спрямовували для потреб колективізації, організації різноманітних курсів по підготовці спеціалістів сільського господарства та багатьох інших потреб.

РНК України прийняв 18 червня 1929 р. постанову «Про фонд довгострокового кредитування сільськогосподарському банку» [21], згідно з якою із сільськогосподарському банку» [21], згідно з якою з сільськогосподарської кооперації вилучалися кошти, «відрахування» всеукраїнських союзів сільськогосподарської кооперації як з прибутків, так із інших джерел. Очевидно, що мова йшла про вилучення частини коштів кооперації шляхом втручання держави в кооперативну систему.

Порушенню основ кооперативної діяльності, особливо в головній її сфері — постачальницько-збутовій — сприяла державна політика контрактації сільськогосподарських культур, яка особливо посилилася в 1928—1929 рр. Сільськогосподарська кооперація практикувала контрактацію з 1922 р. [15, с. 151], ще в 1925—1927 рр. вона провадилася, як правило, на добровільній основі. В 1928—1929 рр. було поставлено державне завдання поширити контрактацію на кінець п'ятирічки на всю товарну масу технічних культур, на дві третини зернових, на половину продукції тваринництва. А невдовзі було обнародовано зовсім фантастичні планові показники [17, с. 9].

Мета контрактації постановою політбюро (29 серпня 1929 р.) визначалася як цілеспрямоване використання всіх економічних підойм державою (кредити, машини, хімдобрива, податкові пільги) для виробничої перебудови та усупільнення селянських господарств. У випадках недовиконання угоди за договором до селян застосовувалися каральні заходи, а іноді пред'являлися політичні звинувачення. Відмова селян виконувати угоди вела до скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, що негативно впливало на економічні та політичні плани керівництва.

Реальним наслідком контрактації стало порушення селянського ринку, який з великими зусиллями створювався з переходом до непу. Одночасно такою державною політикою було підірвано й економічні основи функціонування сільськогосподарської кооперації, як найважливішого компонента ринкових відносин, оскільки контрактційна система створила механізм вилучення лишків сільськогосподарської продукції. У міру розширення ко-

лективізації контракція поширювалася на всі колгоспи і на всю їх продукцію.

Реорганізація та ліквідація сільськогосподарської кооперації почалася з середини 1929 р. згідно з постановою ЦК ВКП(б) у червні 1929 р., директивами ЦК КП(б)У на цю постанову та розробленим на цій основі Всеукраїнською спілкою спілок сільськогосподарської кооперації в серпні і вересні 1929 р. планом реорганізації кооперації [18]. Суть цього плану полягала в переведенні кооперативної фахової системи на виробничі рейки, в реорганізації кредитної сільськогосподарської кооперації. Замість сільськогосподарських кредитних товариств (2534), які обслуговували всю зернову галузь, майже все машинопостачання, низку інших спеціальних галузей на місцях (де не було відповідних фахових товариств), треба було організувати 577 районних кредитних товариств. Організація низових кооперативних товариств в рамках радянського адміністративного району запроваджувалася з метою поставити їх під контроль і більш близьке керівництво з боку місцевих партійних і радянських органів і цим посилити роль сільськогосподарської кооперації в боротьбі з капіталістичними елементами села [19].

План передбачав організувати в Україні селищні кооперативні виробничі товариства (23792 товариства), в тому числі по зерновій системі, скотарсько-молочарській, буряковій, плодоовочевій, технічних культур, птахівничій, меліоративній, рибальській. Проте в процесі виконання цей план значно змінився. Передусім, термін реорганізації кредитної сільськогосподарської кооперації було перенесено спочатку до грудня 1929 р. (через хлібозаготівельні труднощі), а започатковано було тільки в другому кварталі 1930 р. [18]. Окрім того, перебудова фахової кооперації згідно з новими розпорядженнями почалася прискореними темпами. Якщо планувалося закінчити реорганізацію зернової системи до 1 січня 1930 р., бурякової — до 1 квітня, а решту — протягом цілого року, тобто до 1 жовтня 1930 р., то в подальшому ці терміни зборами уповноважених Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації було скорочено і реорганізацію в зернових і бурякових районах визначено було закінчити до 1 лютого 1930 р., а в інших — до 1 квітня цього ж року. Але і ці терміни в умовах розгортання масової насильницької колективізації під тиском командно-адміністративної системи було перегляну-

то. Президія Спілки спілок сільськогосподарської кооперації в грудні 1929 р. ухвалила «...закінчити організацію виробничих товариств та районних і округових об'єднань не пізніше першої половини січня 1930 р., а також реорганізувати нині існуючі кредитні товариства» [20]. На 1 лютого 1930 р. вдалося організувати 12057 спеціалізованих виробничих товариств, але це було майже вдвічі менше запланованих показників.

Процес масової колективізації, що став першочерговим завданням державної політики, почав витискувати з життя виробничі фахові товариства. У багатьох працівників з'явилося скептичне ставлення до кооперативної системи взагалі і до кооперування через виробничі фахові товариства. Повсюдно доводилося, що ніби-то кооперативну форму організації селянських господарств вже перейдено і залишається лише «вище» — колективне господарство з усуспільненою власністю. По-друге, колгоспним будівництвом охоплювалися селянські господарства, що входили до фахових товариств кооперації і ці останні фактично й формально припиняли своє існування. Крім того, в практиці (починаючи з другого кварталу 1930 р.) дотримувалися правила: коли в селі колективізовано більшість господарств (понад 50 %), спеціальне (фахове) товариство не організовувалося. Внаслідок цих обставин мережа товариств фахової кооперації майже по всіх її видах після 1 лютого 1930 р. починає скорочуватися. Влітку 1930 р. розгорнувся активний процес ліквідації вже районної ланки спеціалізованої кооперації. Масова насильницька колективізація також по-насильницькому перервала розвиток системи сільськогосподарської кооперації в Україні.

Таким чином, упродовж 1921—1929 рр. відбувалося одержавлення сільськогосподарської кооперації, ліквідація ж її відбувалася в кінці 20-х — на початку 30-х років в тисках насильницької масової колективізації.

Список літератури: 1. *СУ УССР*. 1921. № 61. 2. *СУ УССР*. 1922. № 5. с. 70; № 50. 3. У травні 1922 р. Раднарком УСРР вніс доповнення до декрету «Про Всеукраїнську кооперативну раду», зазначивши, що вона є самостійним кооперативним комітетом (*СУ УССР*. 1921. № 22). 4. *СУ УССР*. 1921. № 22. 5. *КПРС* в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1929. Т. 2. 6. *КПРС* в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1929. Т. 3. 7. *КПРС* в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1929. Т. 4. 8. Підрахунки автора. 9. *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Х., 1929. 10. *ЦДАВО*. Ф. 27. Оп. 3. Спр. 581. Арк. 19. 11. *ЗУ УРСР*. 1921. Ст. 269. 12. *Подольський* *И. М.* *Зада-*

чи учреждений сільськогосподарського кредиту і перші результати їх діяльності//Хозяйство України. 1925. № 1. 13. *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам*. М., 1967. Т. 1. 14. ЦДАВО. Ф. 27. Оп. 9. Спр. 51. Арк. 56. 15. *Два роки роботи уряду УСРР, 1926/1927—1927/1928*: Матеріали до звіту уряду ХІ з'їзду Рад. Х., 1929. 16. ЦДАВО. Ф. 290. Оп. 7. Спр. 58. Арк. 239. 17. *Сельскохозяйственная кооперация*. 1929. № 2. 18. ЦДАВО. Ф. 515. Спр. 99. Арк. 18. 19. Така реорганізація передбачалася вже в п'ятирічному плані. Див.: *Перспективы развития сельскохозяйственной кооперации в СССР*. Пятилетний план на 1928/1929—1932/1933 гг. М., 1929. 20. ЦДАВО. Ф. 515. Спр. 99. Арк. 19. 21. *СУ УСРР*. 1929. № 16; *Вісті ВУЦВК*. 1929. № 147.

О. О. РЯБОКОБИЛА

РОЗВИТОК КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ В 20-х рр. ХХ ст.

Проблеми взаємовідносин дореволюційного і радянського краєзнавства викликають чималий інтерес на сучасному етапі розвитку українського суспільства. В дореволюційні часи суспільна ініціатива в галузі краєзнавства зазнавала великих утисків. Після 1917 р., коли для неї зникли перешкоди, почався її активний розвиток. Академік Д. І. Багалій, засновник і керівник науководослідної кафедри історії української культури при Харківському інституті народної освіти, вважав, що саме вивчення історії окремих регіонів має стати першим етапом написання фундаментальної історії України [1, с. 89]. Краєзнавству відводилася важлива роль і в освітньо-виховній діяльності. Наркомат освіти України займався пошуком шляхів і методів наукового, методичного, організаційно-фінансового забезпечення викладання краєзнавства у школі, бо цього вимагали нові шкільні програми і вчитель-некраєзнавець не міг забезпечити їх виконання.

Саме у той час державне будівництво господарства Української СРР почало здійснюватися на засадах адміністративно-економічного районування. На цьому ґрунті виник той громадський рух, що поширився по всій країні і вийшов далеко за межі звичайної наукової діяльності [7, с. 1—4].

На Всеукраїнській Краєзнавчій Конференції, проведеній у Харкові в травні 1925 р., представник ВУЦВК висловився не лише за те, щоб краєзнавство набуло прикладного значення в справі обліку продуктивних сил країни, але й за те, щоб науковці подбали про його

«пролетаризацію», про залучення до праці широких верств населення [12, с. 6]

Таким чином, перед краєзнавством відкривалися широкі перспективи в галузі народної освіти і державного районування країни. Але, незважаючи на це, практика краєзнавства в Україні зустріла на своєму шляху великі перешкоди. По-перше, бракувало однастайності серед самих краєзнавців. Між представниками так званого «старого», дорадянського краєзнавства, які були більш досвідченими та науково озброєними, й «нового» краєзнавства, котрі не мали відповідного запасу знань, часто виникали гострі суперечки. Вони призводили до розсіювання сил, перешкоджали поширенню краєзнавства серед населення, спричиняли неорганізованість у науковій роботі. По-друге, неналагодженість краєзнавчої роботи серед її прихильників викликала недовіру державних та громадських установ, відмову у фінансуванні і скептичне ставлення до краєзнавства як до наукової дисципліни [14, с. 4—7]. Слід сказати, що процес диференціації наукових дисциплін — явище природне; взагалі, кожна спеціальна наукова дисципліна коли-небудь відокремлюється від свого першоджерела. Отже, «краєзнавство» має право вважатися окремою науковою дисципліною.

Щодо терміну «краєзнавство», то за часів царату, коли Російська імперія була примусовою батьківщиною для різноманітних національностей, які мешкали на її території, вживався термін «отечествоведение». Після 1917 р. краєзнавство замінило колишнє «отечествоведение» і удосконалило його зміст: термін «край» став означати окрему соціально-економічну одиницю, обмежену певною територією з власними характерними рисами історичного розвитку.

Перші кроки до систематичного наукового вивчення Російської імперії зробила Санкт-Петербурзька академія наук (1725 р.). На протязі XVIII ст. вже з'являються аматори-дослідники місцевого оточення. Але таких краєзнавців при тодішньому занадто низькому освітньому рівні було дуже мало. У XIX ст. Академія наук провадить роботу в галузі дослідження різних частин імперії. Виникають нечисленні лабораторії та кабінети, наукові музеї, книгозібрання.

Робота в галузі краєзнавства завжди мала науковий характер, її провадило вузьке коло вчених-фахівців, тому вона стояла далеко від інтересів місцевого життя. Поруч з роботою Академії велися краєзнавчі досліді

в інших наукових установах і товариствах, зокрема, Товаристві історії і старожитностей російських (1804 р.), заснованому у 1837 р. Археологічною комісією. Особливе значення мало утворення в 1845 р. Російського Географічного товариства (РГТ) — першої офіційної установи в державі, що фіксувало фольклорно-етнографічні відомості, виявляло та збирало етнографічний матеріал у межах всієї імперії. З діяльністю РГТ тісно пов'язане розгортання краєзнавчої роботи і в Україні [2, с. 128—142]. Але царат в Україні чинив політику знищення всього українського, всього, що мало відношення до втраченої самостійності: у XVIII ст. було скасовано козацькі вольності, міську автономію, введено кріпацтво, в державних закладах, школі та літературі заборонено українську мову, запроваджено жорстоку цензуру тощо. Отже, царський уряд всілякими забобонами гальмував розвиток національних і демократичних форм української культури. За таких умов будь-які національні науково-дослідні установи не могли існувати. Перший університет в Україні з великими труднощами відкрили лише в 1805 р. у Харкові, тобто на Слобожанщині, яку уряд вважав найбільш зрусифікованим регіоном.

Відсутність в царській Росії будь-якого законодавства в галузі охорони культурно-історичних пам'яток народів посилювала суспільну значущість ініціативи наукових організацій та товариств, навчальних закладів, громадськості та приватних осіб, спрямованих на охорону пам'яток старовини і мистецтва, створення публічних музейних осередків. В різних місцях України і в різний час виникало багато інституцій краєзнавчого характеру, при можливості видавалися україномовні журнали («Основа», «Литературно-научные приложения» до «Харьковского календаря»), де містилися статті статистико-економічного і науково-літературного краєзнавчого змісту. Особливо велике значення мала діяльність Південно-Західного відділу РГТ (1873—1875 рр.). Завдяки зусиллям ентузіастів, які навколо нього згуртувалися, вдалося досягти істотного прориву у галузі дослідження соціального життя пореформеної України, етнічної статистики, звичаєвого права; активізувалися археологічні і картографічні студії; було удосконалено методику ведення краєзнавчої роботи (методи фронтального обстеження, опитування, анкетування).

Слід підкреслити наукову цінність досліджень цих організацій, значну кількість професійних вчених, які

вели активну краєзнавчу роботу, безцінність найвидатніших праць окремих осіб (О. О. Потебня, Ф. К. Вовк, О. М. Лазаревський, Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов та ін.). На жаль, ці осередки краєзнавства не встигли популяризувати наслідки своєї діяльності та організувати краєзнавчий рух широких верств місцевих культурних сил, бо цьому перешкождали несприятливі умови суспільно-політичного життя тих часів [6, с. 5—8].

У кожній державі уряд прагне забезпечити надходження об'єктивних відомостей про склад населення, його господарські здобутки для того, щоб збирати максимально можливі податки та виконувати інші державні завдання. Ця робота провадиться окремо від академічних структур, приватних наукових організацій та товариств вивчення місцевого краю, особливими державними установами. В Російській імперії такими організаціями адміністративного характеру були «Статистичні комітети», «Архівні комісії», «Дослідчі комісії», архіви при різних державних та церковних закладах тощо. Зрозуміло, що краєзнавча робота велася в таких інституціях у вузьких межах адміністративних завдань, не пов'язаних з працею місцевих краєзнавців.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. активно працюють наукові осередки по вивченню усної творчості, культури і побуту народних мас, виявленню та збереженню історико-культурних пам'яток, створенню музейних осередків в ряді міст України. Це, зокрема, Харківське історико-філологічне товариство, Одеське товариство історії та старовини, Товариство дослідників Волині, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка та ін. Майже при кожному з українських музеїв існували гуртки наукових працівників для вивчення місцевого життя. Характерними рисами цих організацій і товариств були: об'єднання всіх, хто так або інакше цікавиться своїм краєм; різноманітність проблематики досліджень місцевого краєзнавства; колекціонування та збирацько-пошукова робота для всебічного висвітлення стану справ у тій чи іншій місцевості [13, с. 5]. Таким краєзнавчим об'єднанням інколи бракувало власної систематичної наукової роботи, але вони здобували цінні матеріали для використання науковими фахівцями, які намагалися практично розв'язати питання потреб місцевого життя.

У перше пореволюційне п'ятнадцятиріччя краєзнавча справа в Україні характеризувалася докорінними змінами та перетвореннями. Широко розгортається краєзнав-

чий рух, з'являються численні краєзнавчі осередки — гуртки, товариства, організації, комісії, музеї. Створюється державна система охорони пам'яток, націоналізуються приватні збірки, засновується мережа державних музеїв, уряд приймає ряд декретів, спрямованих на усупільнення та націоналізацію культурних скарбів.

У 20-х рр. йшла активна робота з координації діяльності краєзнавчих установ України. Організаційне і науково-методичне керівництво ними взяв на себе Український комітет краєзнавства (УКК), сформований на Першій Всеукраїнській нараді 25—28 травня 1925 р. УКК мав на меті практично підтримувати масовий рух дослідників рідного краю. Значною мірою цьому сприяв випуск щомісячного періодичного видання Комітету — журнал «Краєзнавство» (1927—1930 рр.). Причому УКК був далеко не єдиною громадською організацією, яка займалася координацією краєзнавчого руху в республіці. Український комітет охорони пам'яток культури брав на себе відповідальність за долю української національної культурної спадщини.

Основні завдання краєзнавства Радянської України цього періоду сформульовані в Резолюції Конференції: 1) кожна країна, як окрема господарча одиниця, заслуговує ретельного вивчення, бо через дослідження таких одиниць можна виявити склад та шлях розвитку державного господарства; 2) життя кожного краю неодмінно вивчати з усіх боків (природні умови, соціальний склад населення, матеріальна та духовна культура та ін.). Такий підхід дає змогу простежити еволюцію життя в краї від минулого до майбутнього; 3) центр ваги такої краєзнавчої праці завжди лежатиме у використуванні місцевих людей. Обов'язки вчених будуть полягати в організації роботи місцевих краєзнавців-аматорів відповідно до місцевих умов [10, с. 2—5].

Так зване «виробниче краєзнавство» 20-х рр. мало на меті не стільки нові досягнення в галузі науки про вивчення світу, скільки пристосування до місцевого життя досягнень різних наук, набуваючи значення і як своєрідна форма суспільної діяльності, і як педагогічний метод виховання широких верств населення [5, с. 1—4]. Як наукова дисципліна, краєзнавство, в процесі місцевих досліджень, здобувало матеріали суто наукового значення, об'єднуючи споріднені науки (історія, економіка, статистика, географія, етнологія, природничі науки тощо). Таким чином, розвиток краєзнавчих досліджень

у радянські часи вимагав усунення неорганізованості, суперечок, браку коштів та налагодження широкої координації дій прихильників краєзнавства.

На підставі вищезазначеного можна бачити, в чому полягає різниця між методологічною роботою дореволюційного, суто наукового краєзнавства і радянського (20-х рр.), яке набуло місцевого пристосованого до потреб життя значення. Була потрібна безпосередня тісна взаємодія обох напрямків, тобто взаємозв'язок науки і практики. Завдання було складним, бо існувала досить істотна різниця між «старим» та «новим» краєзнавством. Так, дореволюційні краєзнавці лише досліджували становище краю, а мета краєзнавців 20-х рр. полягала в тому, щоб змінити на краще його добробут. Раніше краєзнавчі дослідження мали абстрактний, академічний характер, переважав науковий підхід у вивченні будь-якої місцевості, а в 20-ті рр. краєзнавча діяльність набула практичного життєвого характеру [9, с. 3; 10, с. 5]. Ідеал дореволюційного краєзнавства полягав у науковому інтенсивному дослідженні того чи іншого регіону, тоді як радянські краєзнавці свідомо вели екстенсивні дослідження, маючи за мету, у першу чергу, здобути фактичний матеріал про стан місцевих виробничих сил для майбутнього господарчого та культурного будівництва. Слід зазначити, що попередні дослідження торкалися лише частини, деталей складної картини життя краю, радянські ж дослідження охоплювали край в цілому, як господарчу одиницю, а більш докладне вивчення відкладалося на майбутнє. До ХХ ст. краєзнавчі роботи часто провадилися ентузіастами для задоволення цікавості або для одержання загальноосвітнього уявлення про досліджуваний край, а «нові» краєзнавці ставили завдання поліпшити місцеву природу та життя шляхом здійснення господарчих й культурно-політичних заходів. Нерідко краєзнавчі дослідження України в дореволюційні часи велися «прийшлими людьми», «нові» краєзнавці намагалися дослідити край місцевими силами [14, с. 1—4; 6, с. 1—5; 5, с. 4—6].

Це порівняння «старого» і «нового» краєзнавства можна вважати таким, що відповідав поглядам на узагальнюючий тип радянського краєзнавця, ухваленим Краєзнавчою конференцією 1925 р. Ще слід додати, що завдання «нових» краєзнавців полягало у поглибленому вивченні та тлумаченні основних принципів і методів роботи краєзнавства. Тобто, крім обмеженості дослід-

ження, утилітарності його мети, широкої пролетаризації краєзнавчої праці особлива увага приділялася динамізму краєзнавчих досліджень на відміну від пануючої в минулому «статистицизму». Для краєзнавчих студій 20-х рр. став обов'язковим історичний аспект, діалектичне пояснення явищ життя на засадах економічного матеріалізму.

І все ж співпраця між «старим» та «новим» краєзнавством була досить міцною, бо дійсно принципових розходжень не існувало. На цей час вже утвердився марксистський підхід до краєзнавчої праці, але здійснювати його мали наукові працівники з ґрунтовною підготовкою. Тому, науковці дореволюційного краєзнавства, з серйозним практичним і науковим досвідом, активно залучалися до дослідження регіонів України, хоча обов'язково на засадах економічного матеріалізму і марксистського підходу до краєзнавства. Що ж стосується методів роботи (принцип колективізму або «пролетаризація», виробничий ухил досліджень, що насаджувався зверху, єднання з місцевим населенням, екстенсивність наукової праці тощо), то вони однаково не задовольняли представників обох напрямків краєзнавства. Зрозуміло, що немає сенсу доручати академіку довготривалу роботу на селі, а місцевому краєзнавцю-аматору поринати в глибини академічної науки.

Таким чином, у 20-ті рр. в Україні досягалася координація громадської праці в галузі краєзнавства, але з ухилом її пристосування до потреб радянського будівництва. Головні напрямки спільної роботи дореволюційних і радянських краєзнавців можна визначити, виходячи з трьох основних принципів:

1. У кожному куточку України йшли пошуки відображення загальних законів розвитку світу, і цей принцип довгий час залишався обов'язковим для краєзнавців-комплексників.

2. При здійсненні краєзнавчих досліджень, географія вважалася історією у просторі, а історія — географією у межах часу, що було основою динаміки дослідження краєзнавця 20-х рр.

3. Широке використання класичних джерел, найвидатніших праць з історії, етнографії й інших наук (Ф. Вовка, М. Сумцова, Д. Багалія, вчених ВУАН та ін.) [11, с. 32—33].

У результаті синтезу двох напрямків краєзнавства поліпшилися віддача наукової праці, бо завдяки активній роботі молодого покоління краєзнавців було здобуто

багато нових джерел з історії розвитку господарства України. Співпраця між науковими і громадськими організаціями відіграла важливу роль у розробці проблем історії промислових і сільськогосподарських підприємств. Незважаючи на зайву заідеологізованість, ця справа мала виняткове значення, оскільки сприяла виявленню унікальних маловідомих місцевих матеріалів, масовому збиранню спогадів серед робітників і селян.

Список літератури: 1. Багалій Д. І. Автобіографія акад. Дмитра Івановича Багалія//Ювілейний зб. на пошану акад. Дм. Ів. Багалія з нагоди 70-ї річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності. — К., 1928. 2. Горленко В. Ф. Русское географическое общество и украинская этнография в середине XIX в.//СЭ. 1957. № 3. 3. Дубняк К. Підвищення врожайності і краєзнавство//Краєзнавство. 1928. № 6—10. 4. Його ж. Районування і краєзнавство//Краєзнавство. 1927. № 2. 5. Зайцев Д. Методика краєзнавчої роботи//Краєзнавство. 1927. № 3. 6. Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К., 1989. 7. Кравець О. М. Південно-західний відділ російського географічного товариства//Народна творчість та етнографія. 1973. № 2. 8. Кривотченко М. Організаційні форми краєзнавчого руху//Краєзнавство. 1928. № 5. 9. Його ж. Чергове завдання Українського Комітету Краєзнавства//Краєзнавство. 1927. № 1. 10. Його ж. Чергове завдання//Краєзнавство. 1928. № 2—3. 11. 70-річчя Українського Комітету Краєзнавства//Краєзнавство. 1995. № 1—4. 12. Статут Краєзнавчих Товариств//Краєзнавство. 1927. № 1. 13. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство на Україні в 20—30-ті рр.//Репресоане краєзнавство (20—30-ті роки). — К., 1991. 14. Його ж. Родовід українського краєзнавства//Краєзнавство. 1993. № 1. 15. Яната О. Державні завдання краєзнавства//Краєзнавство. 1928. № 1.

Л. П. НЕПІПЕНКО

ЗНАКОВІ СИСТЕМИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 20-х рр.

Знакові системи («мови») є природною характеристикою культури суспільства, важливим історичним джерелом вивчення особливостей існуючого державного ладу. В рамках цих систем формуються основні світоглядні конструкції: соціальні і політичні ідеали, цінності і норми, система переконань.

У цій статті, спираючись на численні документи КП(б)У, тексти Конституцій УРСР, матеріали Всеукраїнських з'їздів Рад, профспілок, учителів, періодичних видань, автор аналізує офіційні знакові системи Радянської України 20-х рр. В цю систему ми включили: національну — політичну мову, політичну символіку і соціально-політичну міфологію.

Політична мова (мова політики) — це лексична (термінологічна) частина мови, яка найбільш активно використовується в політичних текстах. Тип політичної культури та особливості мови політики тісно взаємопов'язані.

В основі політичної мови 20-х рр. більшовицької авторитарної влади в Україні була метафора. Наприклад: «партія — моноліт, об який ламають зуби опортуністи»; «СРСР і УРСР — батьківщина трудящих цілого світу»; «МОДР — червоний тил світової революції»; «СРСР — ліхтар, який освітлює шлях до знищення капіталізму»; «компартія, червоний прапор-маяк світової революції»; «Комінтерн — вокзал, де отримують квитки на швидку дорогу до соціалізму»; «партосередки на селі — щупальця партії» [6, фп. 7, оп. 1, спр. 2416, арк. 20, с. 25; спр. 2417, арк. 24; спр. 1057, арк. 87; 11, с. 182, 185, 547; 13, с. 52; 120; 20, с. 533; 24, с. 21; 36, с. 364, 366]. Ця метафоричність пов'язана зі зміщеною базисною структурою даної мови, яка перебувала в майбутньому часі [25, с. 74; 26]. На цьому ґрунтувалися канонізація текстів основоположників марксизму, постійне посилення на «великих», на вождів різного рівня, їх всепроникаюче цитування. Адже вони бачили те, що було недоступно іншим [11, с. 313—314, 388; 13, с. 79—80; 20, с. 9, 85, 98, 160, 315; 24, с. 38].

Радянська політична мова мала виразно войовничу, класово-революційну та ідеологічну спрямованість. Вона фіксувала наявність у республіці розвинутого механізму придушення та адміністративно-господарчого контролю за населенням, централізацію влади, обстановку таємності і підозрливості. Це, зокрема, простежується в назвах документів більшовицької влади: циркуляр, циркулярний лист, інструкція, пояснення, наказ, указ; інформаційні і політичні звіти КП(б)У і спецзведення відділів ГПУ (дуже часто з грифом «Таємно», «Цілком таємно») про настрої і реагування населення, окремих його груп на заходи влади [6, фп. 3, оп. 1, спр. 584, арк. 40—46; спр. 787, арк. 98—100; спр. 869, арк. 70—72; фп. 7, оп. 1, спр. 409—411; спр. 1999, арк. 38; спр. 2212, арк. 11—30; 7, фп. 1, оп. 1, спр. 141, 734, арк. 1; спр. 911, 1180; 10; 11; 20].

Весь політичний словник, радянська термінологія розглядуваного періоду насичені образами та метафорами, запозиченими з військової лексики. Терміни військового життя, строю почали вживатися і для явищ партійного, суспільного й культурного життя. В роки непу продов-

жувалася класова боротьба за ленінську лінію, за соціалізм, проти примиренства, опортуністів, проти ухилів і нейтральності, за єдність партії, боротьба зі злочинами і зловживання членів КП(б)У, за якість складу слухачів вузів, з бюрократизмом, безробіттям, за молодь та ідейний вплив, за культуру... Велася вона на численних фронтах: господарському, дитячому, піонерському, культурному, освітянському, викладацькому, національному, професійному, ідеологічному тощо. Там діяли всілякі армії, полки, загони робітників і селян, кустарів, гірників, буржуазії, дітей, терористична армія РСІ, комсомольська легка кавалерія і піхота, партійна важка артилерія. Вони штурмували школу, табір ворогів радянської влади, завойовували твердині науки, марксистську педагогіку і світогляд, оволодівали фортецею кадрів, командними висотами на селі. Були озброєні ленінізмом, комуністичною політичною свідомістю і культурою. Цьому сприяли мобілізація комуністів України на боротьбу за генеральну лінію партії [4, с. 3, 33, 43; 5, с. 86; 6, фп. 3, оп. 1, спр. 787, арк. 10—11; спр. 791, арк. 6—6об; 7, фп. 20, оп. 1, спр. 70, арк. 10—118об; 9, с. 10, 45, 70; 10, с. 3—267; 11, с. 32—568; 20, с. 9—451; 22, с. 5—7, 31; 24, с. 10—99; 28, с. 21—43; 34, с. 74]. Мілітаризації культури і мови сприяла політика воєнізації країни, яка почала провадитися з 1925 р. [31, с. 96].

Воєнізована політична культура виробляла у громадян України ілюзію постійного воєнного стану, що потребувало суворої дисципліни і самопожертви. Звідси характерні висловлювання того часу: «ми готові віддати всі сили», «на фронті будівництва соціалізму неминучі великі жертви», «вести боротьбу, незважаючи на жертви», «самовіддано досягти берегів нового світу» і т. ін. [11, с. 71; 13, с. 72; 21, с. 127; 25, с. 55]. З середини 20-х рр. абрєвіатура «неп» втрачає своє первісне значення. Самі комуністичні діячі стали розуміти під нею спекуляцію, нові буржуазні верстви, ворогів, які підлягали знищенню, «необхідну» або «неминучу» економічну політику на шляху до «держави-комуни» [3, с. 185—186, 188; 31, с. 134, 196; 35, с. 86].

Поруч з мілітаризацією суттєвою особливістю радянської мови політики була її сильна ідеологічна диференційованість. Ця мова мала низку яскраво виражених відмінностей від мови ідеологічних супротивників, як то: вживання грубих слів, картань, слів з жаргону злочинців, спрощування мовних передач, звертання до більш

відвертої і безпосередньої передачі настрою без засоромлення у виразах, використання мови села, фабрики, низьких верств суспільства. Це було пов'язано з програмними цілями і соціальною опорою більшовизму, невисоким загальнокультурним рівнем основної маси комуністів. Особливо різко характеризувалися супротивники компартії і особи з її сердовища, які в чому-небудь відступили від партійних догм: «брехуни», «гній», «це убогість думки», «гниле болото», «Троцький за кордоном відригає наклепи на сторінки буржуазної преси» тощо [10, с. 150—151; 11, с. 81, 494; 13, с. 3; 31, с. 68—85, 98].

Політична мова комуністичної влади в Україні 20-х рр. відбивал важливі риси організації та діяльності КП(б)У, які наведені нижче.

1. Підлегле становище, залежність від ВКП(б): «ЦК ВКП(б) — центральний штаб, верховний господар, вирішувач долі партії», «українська організація — непоорушна підпора, твердиня ленінського ЦК ВКП(б)», «КП(б)У проводить лінію ЦК ВКП(б)» [10, с. 131, 340, 390; 11, с. 3, 86, 102, 492, 547—549, 578; 20, с. 7, 9, 10, 236—237, 253; 23, с. 9, 30; 24, с. 13]. Від партійної верхівки виходили директиви, а низові партійні й радянські організації повинні були втілювати їх у життя: «ЦК ВКП(б) — керівник соціалістичного будівництва», «вести боротьбу з тими, хто бажає вивести радянський апарат з-під впливу партії», «правильна лінія ЦК» [10, с. 51; 11, с. 114, 173, 176—177, 257; 20, с. 337, 400; 24, с. 30].

2. Простежується воєнна будова партії. Всі члени КП(б)У вважалися мобілізованими. Тому серед партійно-комуністичної документації періоду непу багато таємних рішень і постанов ЦК, інструкцій і правил роботи з конспіративними документами, вимог додержуватися найсуворішої партійної конспірації [2, с. 20—22; 6, фп. 3, оп. 1, спр. 869, арк. 22—22об., 47, 59; фп. 7, оп. 1, спр. 1019, арк. 12, 17об].

3. Суворі ідейна єдність, централізм. КП(б)У і ВКП(б), нетерпимість до інших партій відбилися в таких епітетах: гранітна, залізна, крицева, спаяна, залізноспаяна, згуртована, твердокам'яна компартія і партдисципліна. Тверда політика, сталі керівництва ЦК партії. Єдині непоорушні і спаяні партійні лави. Могутня, монолітна єдність КП(б)У [6, фп. 7, оп. 1, спр. 994, арк. 80; 10; 11; 13, с. 32, 38, 82; 20; 23, с. 9, 336].

4. Виявляються зростаюча з року в рік войовнича нетерпимість в партійному середовищі по відношенню до

самовираження, свободи слова, майже релігійне, догматичне ставлення до програми, уставу компартії. Наприклад, на IX з'їзді КП(б)У (1925 р.) стосовно опозиціонерів вживалися такі вирази: «марксист так не може міркувати», «це теоретичне падіння», «невірний тон», «невіра в соціалізм», «розпеченим залізом витравити елементи, які порушують єдність партії», «вести репресивну і виховну роботу з опозиціонерами» [10, с. 87, 150—160, 177, 194]. На X з'їзді КП(б)У (1927 р.) атмосфера була вже більш непримиренною, про що свідчать такі висловлювання: «геть!», «забирайтесь!» «ганьба!», «не бажаємо слухати!», «не дозволимо засмічувати і забруднювати ленінізм!», «відправити опозиціонерів у Соловецький монастир, випалити розпеченим залізом», «опозиція — табір ворогів робітничого класу і противників СРСР». Тепер питання щодо опозиції ставилося ультимативно: «зняти з партії, а по суті — у в'язницю!» [11, с. 71, 75—76, 81, 103—104, 150, 152, 178—179, 206, 239, 547, 554, 564]. XI з'їзд КП(б)У (1930 р.) основним завданням парторганізацій України визначив мобілізацію кожного партійця й громадянина на боротьбу проти найменшого відхилення від генеральної лінії компартії. А боротьба точилася навіть у галузі математики. Критика партійної лінії вважалася найгіршим видом зради [20, с. 27, 43, 125, 456, 457, 486].

Безапеляційне нав'язування більшовицької ідеології українському суспільству простежується у висловах, які використовувалися у сфері освіти, агітації і пропаганди: «виковувати тверду, сталю ідеологію нового молодого покоління», «кувати нових людей, новий тип дитини», «починаючи з дитинства, створювати нову людину — громадянина радянської республіки, будівника і борця за соціалізм» [5, с. 86; 8; 11, с. 596; 22, с. 31; 24, с. 13].

Офіційна мова Радянської України періоду непу відбиває зміну цінностей, моральних норм у суспільстві. Революційна мораль класових інтересів замінила загальнолюдську мораль. Комуністична краса замінила красу. Відтепер існувала тільки комуністична правда. З дитинства прищеплювалися «не безформні народні ідеали», а ідеали пролетарської класової боротьби, пролетарсько-класові захоплення. Нова влада визнавала лише один абсолют — інтереси соціалізму. Тому етичним вважалося те, що служило справі революції [1; 19; 24, с. 62; 25, с. 67, 79—81, 95]. Отже, практично всі дії держави зводилися до моральної добротності.

Це виправдовувало насилля, репресії проти власного народу.

Мілітаризована політична культура не терпить особу, наділену правами та обов'язками. Через те її мова насичена такими визначеннями, як «людський матеріал», «трудящі, селянські, робочі, партійні, безпартійні, учительські маси», «сира робітничо-селянська руда», «культурно і політично сирий матеріал партії», «пролетарські елементи», «натовп дітей», «учителство — жива машина на фронті освіти», «продукція фронту освіти» тощо [6, фп. 3, оп. 1, спр. 583, арк. 10; 7, фп. 20, оп. 1, спр. 70, арк. 5об., 8об., 9, 9об., 11об., 24об.; 10, с. 8, 21, 175, 379; 11, с. 439, 461, 468—469; 14; 22, с. 31; 25, с. 65—66; 33]. Особа, особисті інтереси, індивідуальність, інтелігентність наділялися негативними епітетами: «міщанський, буржуазний індивідуалізм», «гнилий інтелігент», «сентиментально-дурні інтелігенти», «інтелігентські нитики зі слабкими нервами»... У цьому відбивалася пануюча в радянському суспільстві ідея колективного щастя. Навіть вождів компартії шанували і поважали доти, доки вони вели «правильну» ленінську лінію, а не лінію окремих осіб [2, с. 21, 23; 6, фп. 3, оп. 1, спр. 891, арк. 1; 8; 11, с. 72, 105, 186, 206; 25, с. 76]. Практично до 60-х років у радянській літературі людина і суспільство ототожнювалися [29].

У політичній мові України 20-х рр. простежується харизматичне лідерство у ВКП(б) і КП(б)У, вождізм, безумовне схиляння перед партійними авторитетами, продовження в радянські часи російської самодержавної традиції: «визнаний вождь робітників і селян, безсмертний геній, великий вчитель і поводитирь — Ленін»; «ми — діти Леніна»; «вождів треба поважати»; «ленінські вожді»; «вожді робітничого класу», «Раковський — наш колишній вождь»; «велика, важлива політична доповідь т. Кагановича»; «Сталін — керівник компартії, кращий учень Леніна» і т. ін. [5, с. 1; 9, с. 63; 10, с. 90; 11, с. 28, 76, 80, 179, 314; 20, с. 9, 43, 85, 160, 321; 21, с. 178; 24, с. 38]. Така риса радянської політичної культури відбивалася в частівках того часу [6, фп. 7, оп. 1, спр. 407, арк. 10]. Не випадково майбутні червоноармійці з України початку 20-х вважали, що «Ленін — це цар» [24, с. 129].

Отже можна погодитися з думкою про те, що в Радянській державі склалася особлива «офіційна» мова, або «радянська» мова влади [32, с. 83, 84]. Неп не передбачав незалежних газет та інших видань. Розповсюд-

ження друкарської продукції, яка не пройшла цензури і йшла врозріз з офіційною лінією ВКП(б) і КП(б)У. вважалося порушенням радянської законності [6, фп. 3, оп. 1, спр. 869, арк. 63; 7, фп. 1, оп. 1, спр. 166, арк. 92; 10, с. 382—383; 11, с. 27; 30, с. 10, 119, 145—146]. Держава визначала емел і вживання слів: Внаслідок цього, за допомогою умовної фразеології вдавалося легко перетворювати людей із самоетійним і оригінальним мисленням на людей, позбавлених будь-яких моральних настанов.

Їх просто вбивали за допомогою приклеювання ярликів типу «опозиціонер», «опортуніст», «меншовик», «розкольник», «троцькіст», «дезорганізатор», «зрадник партії», «критик партійної лінії» і т. ін. Затаврованих такими ярликами оголошували ворогами радянської влади, піддавали переслідуванням і репресіям [10, с. 177; 11, с. 26—27, 67, 71, 75—76, 103—105, 150, 178—179, 206, 360, 494, 550, 554, 560—564, 586; 20, с. 125, 158; 23, с. 87—97]. Слова почали панувати над суспільним життям. Зворотним боком цього явища стали двозначність, самообмеження, побоювання правди і словесна ідеалізація існуючого більшовицького режиму. Самозакоханість, самовихвалення, палкі казенні епітети створювали особливий вид дійсності — уявну казкову країну сюрреальність: «Радянська влада — єдина влада усіх трудящих», найкраща світова наука — лєнінізм», «радянська система — краща система в усьому світі», «наші робітники в будуванні національної політики, радянської влади і пролетарської диктатури є і мусять бути прикладом для інших народів», «краща із кращих партія — ВКП(б)», «квітуча Україна» і т. ін. [9, с. 9, 111; 11, с. 202; 22, с. 54; 24, с. 13; 32, с. 84, 86; 36, с. 377—378]. Загальна малописьменність населення Радянської України, у тому числі й рядових членів КП(б)У, нерозуміння слів політичної термінології відкривали великі можливості для комуністичного режиму в справі маніпулювання суспільною свідомістю і поглядами, створювало ґрунт для культивування необхідних для партійно-державної еліти способу життя і поведінки. У цій сюрреальності слово вождя набувало абсолютного змісту, впливало на долю людини, визначало межі добра і зла, контури майбутнього.

Наступною знаковою системою («мовою»), яка історично утворилася і опосередковує національну політичну культуру, одночасно складає її органічний елемент є політична символіка. Зокрема, комуністичні лідери на-

бували рис героїв, мучеників. Їх портрети перетворювалися у світську ікону. Вже на початку 20-х рр. в ряді місць України, часто примусово, населенню і партійно-державним працівникам пропонувалося зняти у себе вдома ікони і замінити їх портретами Леніна та інших вождів революції. В досліджуваний період портрети вождів висіли повсюди. Делегації передавали їх з'їздам КП(б)У як символ єдності з компартією і її ЦК [6, фр. 107, оп. 1, спр. 600, арк. 55, 57, 74; фп. 3, оп. 1, спр. 870, арк. 57; 10, с. 129; 11, с. 312—313]. Це стало характерною рисою радянської політичної культури, свідчило про режим особистої влади у ВКП(б) і КП(б)У.

Політичними символами можуть бути твори літератури, кінематографу, музики (гімн, патріотичні пісні тощо). Аналіз останніх вказує на те, що вони відображали такі особливості радянської політичної культури, як орієнтація на світле майбутнє з шаленою жагою очищення себе і зовнішнього світу [17; 26; 27].

Ідею колективної жертви в інтересах робітничого класу символізували радянські святині: Революційний некрополь біля Кремлівської стіни в Москві, який виник 10 листопада 1917 р. і був згодом доповнений мавзолеєм Леніна. Тим самим вождь більшовизму ототожнювався з пророком.

Своєрідним символом країни Рад були масові святкування 20-х рр., забарвлені у військові тони. Вони символізували розкол світу на дві частини, колективізм учасників, спільність мети і дій, закликали до нових революційних перемог. Мілітаризація культури виявлялася і в нескінченних оглядах всеобучу, в змаганнях зі стрільби і вдягання протигазів, конкурсах строю і пісні тощо.

Робота з формування тоталітарної свідомості дала свої наслідки. Зокрема, в листопаді 1929 р. у зв'язку з опублікуванням повідомлення про ліквідацію «Спілки визволення України» на багатьох підприємствах м. Одеси маси одностайно вимагали найсуворіших мір покарання. Характерні виступи того часу: «Добивати контрреволюцію нещадно», «Вимагаємо вищої міри покарання!». Ще суд не сказав свого слова, а робітники, у ряді випадків творча інтелігенція, на мітингах, зборах, на сторінках газет вимагали розстрілу «продажних агентів української контрреволюції». Теж саме повторилося під час процесів 1937—1938 рр. [6, фп. 7, оп. 1, спр. 2212, арк. 6; 18].

Символічним було вшанування відповідальних пра-

цівників з нагоди їх ювілеїв і переміщень за рахунок держави. Все це супроводжувалося підношеннями комуністам коштовностей та інших дорогоцінних подарунків. Дана традиція елітарного положення правлячої партійної верхівки, вождізму на всіх рівнях, яка бере початок з 20-х рр., стала однією з найстійкіших рис радянської політичної культури [6, фп. 3, оп. 1, спр. 585, арк. 85об.; спр. 870, арк. 18об]. Подальше своє відображення ця традиція знайшла в кампанії перейменувань населених пунктів України, яка набула надзвичайного розмаху. Необгрунтовано перейменовували сотні населених пунктів. Нові назви були пов'язані з іменами вождів більшовицької партії. Найпомітніші перейменування цього періоду такі: у 1924 р. м. Юзівку перейменовували у Сталіно, м. Елизаветград у Зінов'євський, м. Бахмут — в Артемівськ; у 1926 р. м. Катеринослав — у Дніпропетровськ; у 1928 р. м. Єнакієво — у Рикове тощо. У 30-ті рр. черга на увіковічення імен дійшла й до вождів нижчого рангу — керівників регіонального підрозділу ВКП(б) — КП(б)У. Повсюди в населених пунктах з'являлися вулиці, площі та інші об'єкти, які дістали імена революційних діячів, насамперед Леніна. З 1925 р. однією з вищих форм заохочення громадян становиться Ленінська премія.

Невичерпним постачальником радянських символів і регламентів стала регулярна Червона Армія. Особливо яскраво це простежується в символіці радянських дитячих організацій. Замість колективів там були загони, форпости; замість керівників — вожаті. Дітей постійно водили строем під барабан. Зовнішніми воєнізованими атрибутами піонерів і жовтенят були: червоні прапори і стяги з конкретним девізом, іменем вождя у кожного загону; єдина форма, у піонерів доповнена червоним галстуком і зіркою на сорочці захисного кольору. Символічний зміст мала урочиста обіцянка піонерів (своєрідна присяга) твердо стояти за справу світової революції, присвятити цьому своє життя. Останнє фіксували слова «Будь наготові!» на значці піонерів у вигляді вогнища із п'яти полін, як символу єдності революційних мас п'яти континентів світу з боротьби проти капіталізму, на тлі червоного прапорця з емблемою серпа і молота. Це ж саме символізував салют піонерів і жовтенят: п'ять стулених пальців правої руки, піднятих вище голови (тобто інтереси пролетаріату вище особистих). Звідси девіз і відповідь юних лєнінців: «До боротьби за робітничу справу — будьте наготові!» —

«Завжди наготові!» і гасло «Зміна зміні йде!» [12; 13, с. 35; 20, с. 382; 24, с. 119—120].

Універсальними символами є Конституція, Карний кодекс, гімн, герб і прапор країни.

СРСР, УРСР були лише першими складовими Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки. Через це їх конституції відображали «політичну перспективу», символізували необмежену, неподільну і абсолютну владу диктатури пролетаріату, заперечували формальну рівність прав, виправдовували дискримінацію [10, с. 42; 15; 16]. Тому Карний кодекс СРСР і УРСР у 20-ті рр. мав поняття «соціалістична правосвідомість», що означало можливість для суддів керуватися внутрішніми переконаннями при винесенні вироку [35, с. 21, 42—43, 59, 61—62, 65—66].

Радянська емблематика розкривала соціально-політичну міфологію як ще одну семіотичну систему. На те, що УРСР є лише частиною єдиного цілого — СРСР — з його інтернаціональною місією вказувало червоне поле прапора України, яке переважало над блакитним. На гербах Союзу і союзних республік були однакові символи: червона зірка над серпом і молотом з доданням променів сонця, що сходить, і написом «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!».

Основу радянської міфосистеми складала ідея про СРСР як райську землю, живу Утопію. Звідси впливав міф про радянську винятковість і власну перевагу. Лише СРСР, як зачинатель пожежі світової революції, під керівництвом ленінської партії мав забезпечити всім народам вихід до ідеального світу, де розв'язані соціальні і політичні проблеми, немає гноблення. З метою здійснення цього ідеалу був створений Комінтерн — штаб світової революції і світова партія Леніна, а також організовані його філії — Профінтерн, КІМ, Селянський інтернаціонал, Спортінтерн, МОДР, Міжробдоп. Наступним радянським соціально-політичним міфом була ідея про «явне переднакреслення». Моральний обов'язок радянського народу вбачався в «рятуванні» трудящих усього світу, в тому, щоб привести їх до царства соціалізму. Вся робота Рад СРСР і Радянської України трималася цієї лінії. Саме для досягнення великої всесвітньої мети відроджувалося господарство України [10, с. 7, 101, 339, 343; 11, с. 20, 77, 153, 180—181; 20, с. 151, 157; 24, с. 26—31]. Названі і подібні їм міфи активно укорінювалися в масову свідомість аж до самих останніх днів існування СРСР.

Таким чином, кожна з названих офіційних знакових систем репрезентує явища, котрі складають елементи політичної культури України 20-х рр.: антидемократизм, надзвичайний централізм і колективізм, який передбачав орієнтацію на спільні дії, зневагу до особистості; вождизм і патерналізм; класово-войовниче ставлення до свободи, життя, смерті; відсутність компромісів; неприпустимість ідейного, морального, національного самовираження. З іншого боку, чітко простежуються ідеї месіанського гегемонізму. Принцип нетерпимості до інакомислячих і «інаковіруючих» в СРСР вийшов і на міжнародну арену як елемент культури зовнішньополітичної свідомості й поведінки. Об'єктом радянської нетерпимості могла виявитися будь-яка держава або декілька держав, нація, рухи, партії і т. ін. Світ сприймався як чорно-білий, котрий складався з двох світів: братерства і солідарності, що втілював СРСР, та капіталізму, експлуатації. Усе сказане свідчить про те, що в СРСР і УРСР у період непу із року в рік зростали тоталітарні тенденції. У становленні і функціонуванні в Україні тоталітарного режиму мові і символічним системам належала одна з провідних ролей.

Список літератури: 1. *Агитатор*. 1926. № 11. 20 мая. С. 32. 2. *Бухарин Н. И.* Диктатура пролетариата в России и мировая революция. Одесса, 1920. 3. *Його ж.* Проблемы теории и практики социализма. М., 1989. 4. *В боротьбі за дітей.* З наших здобутків. К., 1928. 5. *Второй съезд профсоюзов Украины*, 3—8 нояб. 1924 г.: Стеногр. отчет. X., 1924. 6. *Державний архів Одеської області (ДАОО)*. 7. *Державний архів Харківської області (ДАХО)*. 8. *Григорьев А.* Классовое воспитание молодежи в наши дни. М.; Л., 1928. С. 45. 9. *Дев'ятий Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.* 3—10 трав. 1925 р.: Стеногр. звіт. X., 1925. 10. *Дев'ятий съезд КП(б)У.* 6—12 дек. 1925 г.: Стеногр. отчет. X., 1926. 11. *Десятий з'їзд КП(б)У.* 20—29 листоп. 1927 р.: Стеногр. звіт. X., 1928. 12. *Детское право Советских республик: Сб. действующего законодательства о детях/Под ред. Ю. П. Мазуренко.* X., 1927. С. 401—415. 13. *Друга конференція КП(б)У.* 9—14 квіт. 1929 р.: Стеногр. звіт. X., 1929. 14. *Евдокимов Г.* Год работы по заветам Ильича. Л., 1925. С. 38. 15. *История Советской Конституции: Сб. документов. 1917—1957.* М., 1957. С. 76—87, 113—118, 227, 229, 250, 274—278. 16. *Конституция (Основной Закон) УССР (Утверждена пост. XI Всеукр. съезда Советов раб., крест. и красноарм. депутатов 15 мая 1929 г. с последующими изменениями по 20 окт. 1933 г.)* X., 1933. С. 3, 24, 28. 17. *Красное слово: Литературно-художественный журнал Всеукр. союза пролетарских писателей.* 1927. № 6. С. 53—54. 18. *Курносков Ю. О.* Суспільно-політичне життя на Україні в 20—30-х роках//Укр. іст. журн. 1989. № 12. С. 92. 19. *Лебедь Д.* Партия и комсомол: Доклад на фабрике предпартийных кружков в г. Харькове 13 окт. 1923 г. X., 1924. С. 32. 20. *Одинадцятий з'їзд КП(б)У.* 5—15 черв. 1930 ро-

ку: Стеногр. звіт. X., 1930. 21. *Первая* міжнародна крест'янська конференція. М., 10—16. X. 1923 г. Речи, тези, воззвання. М., 1924. 22. *Перепідготовка* вчителів України: 36. матеріалів/За ред. Е. А. Равича-Щерба. X., 1925. 23. *Перша* Всеукраїнська конференція КП(б)У. 17—21 жовт. 1926 року: Стеногр. звіт. X., 1926. 24. *Перший* Всеукраїнський учительський з'їзд в Харкові. 5—11 січ. 1925 р.: Стеногр. звіт. X., 1925. 25. *Путь* просвіщення. 1923. № 4(12). 26. *Пьер* Дегейтер. Интернационал. К., 1978. 27. *Рабочий* празник 1 мая. Листовка Харьковского губкома КСМУ и Горкома юных спартаковцев. X., 1923. С. 4—6. 28. *Раковский* X. Г. Борьба за молодежь (из речей 1921—1923 гг.). X., 1925. 29. *Русская* философия: Словарь/Под общ. ред. М. А. Маслина. М., 1995. С. 555. 30. *Сборник* действующего законодательства УССР по народному просвещению. X., 1926. 31. *Селищев* А. Язык революционной эпохи. Из наблюдений за русским языком последних лет (1917—1926). М., 1928. 32. *Серио* П. О языке власти: критический анализ//Философия языка: в границах и вне границ/Науч. ред. тома Д. И. Руденко. X., 1993. Т. 1. С. 83—100. 33. *Скрипник* М. О. Лінії освітньої роботи в справі будувания соціалізму. X., 1927. С. 4, 7—8, 11—13. 34. *Стенографический* отчет Харьковской окружной конференции КП(б)У. 31 окт. — 10 ноябр. 1925 г. X., 1925. 35. *Чельцов-Бебутов* М. А. Социалистическое правосознание и уголовное право революции. X., 1924. 36. *Четверта* сесія ВУЦВК рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів X скликання: Стеногр. звіт та постанови. X., 1928.

Л. Г. ШКОДИНА, канд. екон. наук

ПРИВАТНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ (1921—1930 pp.)

Проблема розвитку приватного підприємництва в господарстві України вельми актуальна. Це не лише малодосліджена тема в нашій історичній та економічній науці, але й вихідний базис для пошуків економічних важелів, за допомогою яких можна вивести народне господарство країни з кризи.

Підприємництво — не нове явище в нашій економіці. Воно існувало завжди, але важливо, що це було за підприємництво, де і як розвивалося, як ставилася до нього офіційна влада.

В період «воєнного комунізму» підприємництво, ця самостійна сфера діяльності, що ґрунтується на принципі особистої матеріальної зацікавленості та відповідальності, було майже витіснене з економічного життя. Держава встановила монополію в усіх сферах економіки і здійснювала свою політику послідовно й безкомпромісно.

В цей час панувало уявлення, що соціалізм — це

натуральне господарство. Існувала одностайна думка, що стихійна влада ринкових відносин відходить у минуле, а сфера товарного виробництва, яка збігається з буржуазними підприємствами, стане все більше звужуватися.

Під час нової економічної політики відбувся крутий поворот у поглядах політиків та економістів на проблему розвитку товарного виробництва і підприємницької діяльності. Тепер замість примусу та насилля з'явилася матеріальна заінтересованість, почали використовувати економічні методи управління, стимулювати розвиток різних форм підприємництва. Цьому сприяли дві обставини: денационалізація малих підприємств та державний дозвіл на засновницьку діяльність.

10 грудня 1921 р. ВЦВК видав декрет про денационалізацію малих підприємств, котрі мали механічний двигун і до п'яти робітників, а також підприємств без двигуна з кількістю робітників до десяти. Декрет давав право ВРНГ денационалізувати і більші підприємства (з кількістю робітників до 20), якщо держава не могла їх раціонально використовувати. Заяви колишніх власників про повернення націоналізованих підприємств надходили протягом семи років (1921—1927 рр.) і розглядалися Президією ВРНГ. Проте, в більшості випадків, ВРНГ відхиляла їх претензії, оскільки держава віддавала перевагу орендарям.

Дозволялося засновувати малі промислові підприємства. Приватні особи могли без попереднього повідомлення відкривати промислові підприємства з кількістю найманих робітників від 10 до 20. З початку виробничої діяльності цих підприємств власники зобов'язувалися реєструвати їх у губернській раді народного господарства.

За особливим дозволом вищих державних органів можна було відкрити і більш великі приватні підприємства з кількістю робітників понад 100 чол.

Найпоширенішою формою господарювання в Україні стала оренда державної власності. Националізовані підприємства, підвідомчі ВРНГ, здавалися в оренду державним установам, кооперативам і приватним особам. В першу чергу здавали в оренду недіючі підприємства, або ті, що погано працювали.

Перед орендарями ставилися певні умови. Вони стосувалися організації процесу виробництва, внесення приватного капіталу, розмірів виробництва і обов'язків пе-

ред державою у вигляді орендної плати та ремонту орендованого приміщення.

Оренда промислових підприємств набула великих розмірів у другій половині 1921 р. Так, у текстильній промисловості України протягом серпня — жовтня 1921 р. працювало 27 державних текстильних підприємств, 16 не діяло, а 28 орендувалося [5, № 2, с. 15]. У шкіряній промисловості України на 1 листопада 1921 р. налічувалося 43 великих і середніх, а також 2610 малих заводів, з яких 116 здали в оренду [5, № 2, с. 17]. До лютого 1922 р. по Україні в оренду було здано 1469 підприємств. Перше місце серед них посідали олійниці — 527, друге — шкіряні — 274, потім миловаренні — 187 і металообробні підприємства — 140. Приватні особи орендували 570, артілі — 216, кооперативи — 217, а державні установи — 57 підприємств [1, 1922, № 8—9, с. 47]. Серед приватних орендарів значну частку складали колишні власники (майже 40 %). Термін оренди становив 1—5 років. За оренду платили зерном, олією, шкірами, будівельною цеглою та готівкою.

Але високі темпи зростання кількості орендних підприємств не чинили відповідного впливу на ріст виробництва. Так, за останні чотири місяці 1921 р. текстильна промисловість виконала виробниче завдання по основних показниках лише на 50 %. Шкіряна промисловість за той же час виробила армійського взуття в обсязі 13—19 % від плану, а цивільного — 13 % [1, 1922, № 2, с. 15]. Пожвавлення економіки не відбувалося, оскільки значна частина приватного капіталу, зайнятого в орендній промисловості, переливалася в торгівлю і приносила значний прибуток в умовах відсутності конкуренції з боку державної торгівлі і кооперації. Це змусило вжити ряд заходів економічного характеру по підвищенню конкурентної здатності орендної промисловості. Приватний капітал у 1924—25 р. був значною мірою витіснений із торгівлі і спрямований в промисловість, на продукцію якої існував попит.

Місцева промисловість України визначила підприємства для здачі в оренду в 1924/25 р. Були поліпшені умови оренди, надані пільги орендарям. Це сприяло розвитку орендної промисловості. Кількість орендних підприємств з 1709 у 1922/23 р. збільшилася до 5095 у 1924/25 р., тобто майже втричі [5, 1926, № 7, с. 80]. Випуск продукції на них у 1924/25 р. складав 230 % від місцевої промисловості, товарна маса за цей же період

оцінювалася в 300 млн крб., що складало 320 % місцевої промисловості [5, 1926, № 7, с. 80]. У орендарів працювала значна кількість робітників, особливо на млинах і олійницях (50 % робочої сили орендної промисловості). По відношенню до місцевої промисловості робоча сила орендної промисловості становила 148 % [5, 1926, № 7, с. 80].

Приватні підприємства успішно конкурували з державними. Невеликі підприємства швидко реагували на зміну кон'юнктури ринку та вміло використовували помилки і труднощі держпідприємств. Звичайно, не слід перебільшувати успіх приватних форм організації виробництва, але їх досвід, як позитивний так і негативний, враховувати можна в сучасних умовах.

Економічні вигоди для держави від використання приватного капіталу очевидні. Так, на один карбованець основного капіталу місцева промисловість давала продукції 3,28 крб., а орендна — 5,45 крб. [5, 1926, № 7, с. 82]. Тут більш повно використовувався основний капітал, що пояснюється цілковитим завантаженням орендних підприємств, чия продукція повністю орієнтувалася на споживчий ринок.

Загальна сума орендної плати, обумовлена договорами, за 1924/25 р. становила 4785 тис. крб., а разом з ремонтними забор'язаннями — 7965 тис. крб. [5, Ф926, № 7, с. 86].

Податки, сплачувані орендарями, складали помітну частку в сумі податкових доходів місцевого бюджету на 1924/25 р. По відношенню до валового доходу від податкових надходжень місцевого бюджету вони становили 5,9 %, а по відношенню до чистого доходу по тих же статтях — 19,6 %. В бюджетних припущеннях на 1924/25 р. доходи від орендної промисловості передбачалися на 17 % вище, ніж від місцевої держпромисловості [5, 1926, № 7, с. 87].

Ефективність роботи орендованих підприємств була високою. Адже приватні орендарі — в значній кількості колишні власники цих же підприємств — добре знали умови свого виробництва, зуміли частково відновити свою колишню клієнтуру і завдяки особистому нагляду і енергії наладити виробництво, правда, в обмежених розмірах. У 1926 р. кількість приватних промислових підприємств була незначною і становила 3576 одиниць, що рівнялося 4,5 % від числа приватних торгових закладів [6, с. X, XVII].

Слід сказати, що у важкій промисловості приватна форма господарювання була майже відсутньою. Основний капітал приватної ценової промисловості складав на перше жовтня 1925 р. 21,7 млн крб., що становило 10,1 % капіталів промисловості України. Загальний прибуток приватної промисловості дорівнював 7,9 млн крб., особисті доходи — 4,1 млн крб. (51,7 %) і чистий прибуток — 3,8 млн крб. (48,3 %) [5, 1925, № 1, с. 40].

Приватна ценова промисловість України включала в себе більш дрібні підприємства у порівнянні з державною. На одне підприємство в приватній ценовій промисловості України припадало 20 робітників і потужність двигуна 48 к. с., а на державних — відповідно 380 робітників і 472 к. с. Найбільшу питому вагу в приватній ценовій промисловості мала борошномельна галузь — 35,3, за нею йшли тютюново-махоркова — 12,1, склоробна — 8,1, олійницька — 5,6, шкіро-хутрова — 3,8 % [5, 1925, № 1, с. 39].

Приватні підприємці 20,7 % продукції здавали кооперації і значну частину — держорганам, а, приміром, у силікатній промисловості — 61,2 % держорганам і 6,8 % — кооперації [5, 1925, № 1, с. 40].

Заготівлю сировини приватники здійснювали у приватних же осіб, до того ж 50,7 % її купували безпосередньо у виробників. Приватна металопромисловість більшою мірою залежала від держпромисловості, адже тільки 19 % сировини купувала у приватника [5, 1925, № 1, с. 40].

Таким чином, як у галузі постачання, так і в галузі реалізації, приватна промисловість тим більше залежала від держпромисловості, чим більше той або інший вид продукції зосереджувався у руках держави.

Про динаміку приватної промисловості в Україні свідчать такі дані. Частка приватної промисловості у валовій продукції великої ценової промисловості складала в 1923/24 р. 9,3, у 1924/25 р. — 5,9, у 1925/26 р. — 5,5, у 1926/27 р. — 3,8, а у валовій продукції дрібної промисловості становила: у 1923/24 р. — 90,9, у 1924/25 р. — 89,5, у 1925/26 р. — 89,7, у 1926/27 р. — 89,6 %. Як бачимо, ця частка і у великій ценовій, і у дрібній промисловості зменшувалась.

Зазначимо, що частка приватного господарства в УРСР зменшувалася швидше, ніж у цілому по Радянському Союзові. Так, по СРСР частка приватної промисловості знизилася з 24,6 % у 1923/24 р. до 17,31 % у 1926/27 р.,

а в Україні — відповідно з 30,9 % до 15,6 % [5, 1925, № 1, с. 38].

Весною 1921 р., слідом за декретом щодо продподатку, приватний капітал було допущено і в торгівлю, головним чином, сільськогосподарською продукцією. У лютому 1921 р. ВЦВК і РТО відмінили діючу з 1918 р. постанову ВРНГ «Про державну монополію на торгівлю деякими продуктами і предметами», що відкрило дорогу на приватний ринок промисловим товарам. До весни 1921 р. приватні особи не мали права торгувати такими товарами, як сіль, птиця, шкірсировина, ліс і лісові матеріали, хутро, а також предметами обладнання державних підприємств. Тільки влітку 1922 р. офіційно дозволили вільну торгівлю м'ясом, сільськогосподарським знаряддям, насінням, медикаментами.

Таким чином, у середині 1922 р. асортимент товарів приватного ринку, за малим виключенням, не відрізнявся від державної і кооперативної торгівлі.

За матеріалами ЦСУ по весняному перепису 1923 р., котрий охопив понад 600 місцевих пунктів України, держоргани наприкінці 1921 р. займали в оптовій торгівлі 91,5 % всіх оборотів, кооперативи — 7,4 %, а приватні особи — 1,1 %. Проте приватна торгівля мала перевагу в торгівлі тваринами — 100 %, кормовими продуктами — 17,6 %, колоніальними товарами і продуктами харчування — 5 % [4, с. 7].

А в оптово-роздрібній обороті значно переважала приватна торгівля. У той час, як в оптовій хлібній торгівлі приватний капітал займав 0,6 %, в оптово-роздрібній він становив 91,5 %. Держава в оптово-роздрібній торгівлі займала 36,5, коопреція — 13,2, приватні особи — 50,3 %. У роздрібній торгівлі частка приватної становила 91 % [4, с. 7].

Таким чином, на початку 1923 р. приватна торгівля уже достатньою мірою організувалася, зміцніла і виконувала важливу функцію в розподілі товарів. У 1922/23 р. приватно-торговий оборот на Україні охопив 63,6 % [5, 1927, № 10, с. 17].

Але ця функція розвивалася паралельно з накопиченням приватного капіталу, яке випереджало накопичення в державному секторі. В основі такого накопичення в приватній торгівлі лежало посередництво між держпідприємствами. Це був такий етап у розвитку господарства, коли приватний капітал і приватна торгівля більшою мірою використовували державу, ніж державне

Господарство використовувало і підкоряло своїм інтересам приватний капітал.

Ці обставини відіграли, звичайно, певну роль у загостренні осінньої кризи 1923 р. Економічні заходи щодо оздоровлення господарства увібрали в себе ліквідацію багатьох форм приватно-творчої діяльності. Під впливом економічного тиску на приватно-торговий капітал його легальний оптовий і роздрібний товарооборот знизився на початку 1924 р. більше ніж у три рази, а торгові обороти кооперації збільшилися в два рази по біржових оборотах [5, 1925, № 1, с. 5].

Витіснений з оптової торгівлі приватний капітал пішов в обхід, почав скуповувати в роздрібній торгівлі і в магазинах трестів та синдикатів майже таку ж кількість товарів, яку він раніше одержував у тих же організацій, як мануфактурний оптовик. Приватно-торговий капітал ставив на систему двох цін, залишаючись за межами державного регулювання, мав чималі накопичення за рахунок звуження ємкості ринку і зниження платоспроможності населення.

Уже в 1926 р. в Україні зменшилась кількість торгових закладів, які відкривались. Так, у березні було відкрито 40,2 нових торгових закладів від існуючих, у квітні — 35,4, у травні — 9,3, у червні — 4,5, у липні — 3,8, у серпні — 3,7, у вересні — 3,1 %. У 1926 р. налічувалося 87 024 приватних торгових заклада з оборотом 549,7 млн крб. [6, с. XII, XI].

Але механічне витіснення капіталу з міської торгівлі заохочувало існування і навіть розвиток середньовічних відсталих форм торгівлі і торгової організації (мандрівні неосідлі форми, торгівлю на базарах і ярмарках). Характерно, що, починаючи з 1923 р., приватно-торговий оборот в Україні поступово знижувався. У 1923/24 р. він склав 43,1, у 1924/25 р. — 30,9, у 1925/26 р. — 29,4, у 1926/27 р. 23,7 % [5, 1927, № 10, с. 18]. Приватна торгівля була цілком витіснена із державного господарства, майже на сто відсотків ліквідовано посередництво будь-якого типу між державними підприємствами, а також між державними і кооперативними організаціями. Різко знизилася роль приватного постачальника державним споживачам.

У 1927 р. приватна торгівля збереглася тільки в заготівлі сільськогосподарської продукції для продажу індивідуальним споживачам (молочні продукти, риба, м'ясо, овочі, яйця), у сфері продажу виробів кустарної про-

місловості, в постачанні приватно-капіталістичної промисловості, в торгівлі частиною державної риночної продукції (надлишками промтоварів).

Роль приватної торгівлі знижувалася в міру розвитку і зміцнення держторгівлі і кооперації, які обслуговували споживача дешевше. Держава прагнула в першу чергу забезпечити апарат держторгівлі і кооперації, а приватники залишалися без товарів. До того ж, високі податкові ставки вели до удушення приватної торгівлі. У 1927 р. планувалося за п'ятирічку скоротити приватну торгівлю на 22 %, а роздрібну — на 23 %. Планувалося також зниження товарообороту з 24 % у 1926/27 р. до 12 % у 1930/31 р. [5, 1928, № 4—5, с. 59].

Питома вага роздрібно приватної торгівлі знизилася з 31 % у 1924/25 р. до 19 % у 1930/31 р. Ці дані свідчать про сильний абсолютний і відносний занепад приватної торгівлі [5, 1927, № 6, с. 36—37]. Слід знову відмітити, що в УСРР вигіснення приватника з торгівлі йшло більш високими темпами, ніж у цілому по Радянському Союзові [5, 1927, № 6, с. 37].

Треба сказати й про інші форми приватного підприємництва, що існували в УСРР, але не одержали достатнього поширення.

Так, в період нової економічної політики мав місце приватний кредит, необхідність якого впливала із завдання залучення приватного капіталу у сферу регулюючої діяльності держави, а також із необхідності оздоровлення грошового ринку взагалі, але, особливо, приватного грошового ринку. Організаційною формою приватного кредиту були Товариства Взаємного Кредиту. На перше листопада 1926 р. в Україні налічувалося 94 таких товариств. Їх капітали склали 17,4 тис. крб., залучені кошти — 31,1 тис. крб., позики — 15,9 тис. крб. [3, 1926, № 8, с. 38].

Але приватний капітал мав незначну частку в кредитному обороті. Економічні умови, що склалися у зв'язку з безтоварним пожвавленням «вільного» грошового ринку і тезавруванням вільних засобів у формі золота і іноземної валюти слабо сприяли цьому завданню.

Існували також акціонерні товариства за участю тільки приватного капіталу. Приватний капітал прагнув до акціонерної форми організації, яка б полегшила умови кредитування, в першу чергу — банківського, котрий був майже недоступним для приватних осіб. Приватний капітал намагався використати акціонерну форму орга-

нізації для заміни особистої відповідальності по зобов'язаннях юридичної особи і одержання податкових пільг.

Держава організувала приватний капітал в акціонерну форму для того, щоб паралізувати його безконтрольну спекулятивну діяльність і поставити на рейки державного регулювання.

З 1923 по 1928 роки у Радянському Союзі було зареєстровано 185 приватних акціонерних товариств, із них 50 — на Україні. Найбільшу зацікавленість в організації акціонерних товариств приватний капітал мав до 1926 р. [2, с. 51]. Промисловою діяльністю займалися 89,5 % приватних акціонерних товариств і лише 10,5 % суто торговою діяльністю.

У 1925/26 р. приватні акціонерні товариства, що здійснювали торгово-промислову діяльність, виробили 45,8 % реалізованих ними товарів і 54,2 % закупили: 34,4 % — у приватних осіб і 19,8 % — у державних органів і кооперації. З 1927 р. їх діяльність різко скоротилася. На перше жовтня 1928 р. приватних акціонерних товариств нараховувалося в СРСР тільки 40. Потім вони перестали існувати зовсім [2, с. 51].

Різновидністю приватного підприємництва в УСРР виступала кустарна промисловість, котра в окремих галузях охоплювала від 12 % до 99 % виробництва. Зайнятих у дрібній промисловості України в 1922 р. налічувалося приблизно 1 млн чол., із них кустарів — 327 тис., сільських ремісників — близько 80 тис., і міських ремісників — майже 580 тис. чол. Частка продукції дрібної промисловості становила в 1922 р. 49,4 % продукції великої промисловості [5, 1923. № 4—5, с. 214].

Слід згадати й про таку форму приватного підприємництва, як концесії. Вони хоча й не мали широкого розповсюдження, але все ж існували в сільському господарстві України. Досвід організації концесій у 20-ті рр. доцільно використати сьогодні для підвищення ефективності сільського господарства, незважаючи на комуністичні забобони, та небажання «поступатися» старими моральними принципами. Держава віддавала іноземним інвесторам ділянки землі в оренду, а отримувала сортове насіння, високопродуктивну худобу, нові технології та машини.

Так, у 1923 р. концесія «Місія професора Нансена» отримала ділянку землі в Кіровоградському окрузі Михайлівської волості загальною площею 5,75 десятин. Разом з землею були передані приміщення, інвентар, об-

ладнання. Концесіонери займалися тваринництвом, зокрема поліпшенням порід тварин. Працювали деякі промислові і підсобні підприємства, які використовувалися для задоволення власних потреб і потреб навколишнього населення. У 1925 р. господарство покривало всі витрати доходами і мало прибуток. Обслуговували господарство 80 працівників, з яких 71 чол. були громадянами України. Існував 8-годинний робочий день [2, с. 77]. Концесія допомогала населенню вдосконалювати культуру землеробства і тваринництва, забезпечувала селян добірним посівним матеріалом і породистими тваринами. Ліквідували концесію в 1927 р., коли минув термін договору.

У степових районах України розвивалося дрібне селянське фермерське господарство. Народжувався фермер-хлібороб, сильний господар, який розвивав сільськогосподарське виробництво силами своєї сім'ї і найманих робітників. Фермер-господар намагався вирощувати цінні культури, раціонально використовував землю, машини, батрака, тиснув на слабких сусідів (оренда землі, ціни тощо).

Кількість господарств, які засівали понад 15 десятин землі, зростала таким чином: 1922 р. — 100 %, 1923 р. — 160 %, 1924 р. — 210 %. В середині групи виділялися господарства, що засівали 20—30 і більше десятин. Інакше кажучи, формувалася дрібнокапіталістична фермерська верхівка. Проте в 1924 р. вона становила лише 4,2 % господарств, тоді як у 1917 р. — 10,7 % [5, 1925, № 6, с. 99].

Відомий економіст А. В. Чаянов на основі глибокого аналізу фермерських господарств створив теорію «стійкості» селянського господарства, показав переваги трудової селянської сім'ї, що об'єднується з іншими господарствами на засадах кооперації. А. В. Чаянов відстоював принцип «самоколективізації», був противником гігантоманії у сільському виробництві. На жаль, до наукових рекомендацій прогресивних вчених тоді не прислухалися.

Ми розглянули різні форми приватного підприємництва, які існували в період нової економічної політики і помітно сприяли розвитку економіки. В середині 20-х рр. майже повністю відновили важку промисловість і транспорт, довоєнного рівня досягло виробництво продукції сільського господарства, значні успіхи мала торгівля. Зміни в економіці сприяли підвищенню рівня життя людей.

Слід сказати, що взаємовідносини суспільного і приватного секторів господарства були дуже складні і надзвичайно рухомі. Система заходів уряду змінювалася в залежності від нових умов. Коли влада повністю перейшла до рук тих, хто розглядав нову економічну політику як вимушений відступ капіталізму, всі ці заходи були спрямовані на витіснення приватного підприємництва. Поступово воно ослабло, а на початку тридцятих років його значення в економіці України вже не відчувалося. Це — прикрий факт, адже приватне підприємство могло б сприяти накопиченню коштів для подальшого розвитку економіки не силовою «перекачкою ресурсів» із сільського господарства через «ножиці цін», непомірні податки і пряме позаекономічне примушення, а еволюційним шляхом.

Список літератури: 1. *Известия УСНХ*. 2. *Левин А. Я. Социально-экономические уклады в период перехода от капитализма к социализму*. М., 1967. 3. *Местное хозяйство*. 4. *Торговля Украины в 1923 году*. Х., 1924. 5. *Хозяйство Украины*. 6. *Частная торговля и частная промышленность на Украине*. Х., 1927.

Ю. П. ВОЛОСНИК

ПІДПРИЄМЦІ І РОБІТНИКИ ПРИВАТНОКАПІТАЛІСТИЧНОГО СЕКТОРА УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

У сучасних умовах формування ринкової економіки швидкими темпами розвивається приватне підприємство і знов постає колись забута проблема взаємовідносин між підприємцями та працюючими на їхніх підприємствах найманими робітниками. Залежно від того, якими є або ж мають стати ці відносини, багато в чому залежить майбутнє українського суспільства, динаміка його розвитку. Вирішенню виникаючих проблем може допомогти вивчення, критичне переосмислення та практичне використання того неоднозначного досвіду регулювання відносин між підприємцями-непманами і робітниками приватнокапіталістичного сектора економіки України, накопиченого у роки непу.

Ця тема знайшла певне відбиття в історіографії, зокрема в монографіях і статтях Г. Д. Діденка, О. О. Кучера, А. А. Ямкового та ін. [3; 7; 15]. Однак за час, що минув з моменту виходу зазначених робіт, відбулись величезні зрушення як в суспільстві, так і в історичній науці, що потребує подальшого вивчення проблеми взає-

мовідносин підприємців та робітників приватного сектора 20-х років та переосмислення сталих оцінок щодо цих відносин.

Мета статті — проаналізувати становище працівників приватно-капіталістичного сектора¹, процес їх взаємовідносин з підприємцями та його регулювання з боку держави.

У статті розглядається період 1921 — кінець 20-х рр. — час існування приватного підприємництва в Україні.

Розвиток підприємницької нової буржуазії, особливо в перші роки непу, призвів до зростання числа приватних промислових і торговельних закладів, а відтак і до збільшення кількості працюючих тут робітників і службовців. Проте в літературі наводяться суперечливі дані про кількість робітників, зайнятих на приватних підприємствах, що пояснюється відсутністю точного обліку працюючих у ті роки. За даними голови Всеукраїнської ради профсоюзів А. Ф. Радченка, на кінець 1925 р. на приватних підприємствах України працювало близько 105 тис. чол., тоді як за офіційними даними ВУРПС УРСР — дещо більше 70 тис. чол., або 20,2 % до загальної кількості робітників промисловості України [7, с. 100; 12, с. 95]. Ще 11,4 тис. осіб найманої праці (в тому числі 2 тис. робітників і 9,4 тис. службовців) були зайняті обслуговуванням приватної торгівлі² [14, с. 28].

Таким чином, у приватнокапіталістичних секторах промисловості, торгівлі і сфері побуту був зайнятий значний контингент працюючих.

Враховуючи цю обставину, держава створювала певні умови для підприємницької діяльності і в той же час намагалася примусити представників нової буржуазії дотримуватися існуючих норм законодавства про працю.

Вже влітку 1921 р. РНК України приймає дві постанови, згідно з якими підприємці зобов'язувалися дотримуватися існуючих законів про охорону праці, наймання та звільнення, тарифні норми, учнівство [10, 1921, № 14, ст. 398; № 15, ст. 425].

Для регулювання трудових відносин у цілому і, зокрема, в приватному секторі важливу роль відіграло прийняття наприкінці 1922 р. ВЦВК України нового Кодексу законів про працю (КЗПП) УРСР. У ньому було закладено головні засади регулювання трудових відносин в умовах непу. КЗПП УРСР встановлював порядок най-

¹ Без аграрного сектора

² До цієї кількості належали і ті наймані працівники, що були зайняті у сфері побуту.

мання робочої сили; визначав, що умови праці, норми виробітку, розмір заробітної плати та ін. визначаються трудовою угодою — колективною угодою, яка укладається з підприємцями. Кодекс передбачав, що тривалість робочого дня не може перевищувати 8 год., а для підлітків — 6 год., гарантував надання щорічної відпустки із збереженням заробітної плати, регламентував умови охорони праці жінок і підлітків, вводив державний контроль за санітарним станом та технікою безпеки на виробництві, соціальне страхування для всіх працюючих за рахунок наймача [8, с. 226]. Таким чином, трудовий кодекс захищав права працюючих у приватному секторі, та разом з цим КЗПП, який ґрунтувався на класових засадах, у першу чергу повинен був тримати під жорстоким і всеосяжним контролем діяльність нової буржуазії. Норми трудового кодексу часто-густо використовувалися владою (за вказівкою партійних органів) як засіб тиску на підприємців і для розпалення класової ворожнечі. У той же час прийняті закони і постанови були дуже своєчасними, оскільки підприємці, особливо в перші роки непу, користуючись розрухою, злиднями, голодом і масовим безробіттям всіляко намагалися збільшити свої прибутки і порушували діюче законодавство про працю. Ними часто збільшувалися тривалість робочого дня (нерідко до 12—16 год), зменшувалися розцінки та збільшувалися норми виробітку, застосовувалися понаднормові і нічні роботи, мали місце численні порушення санітарно-гігієнічного характеру, правил соціального страхування, техніки безпеки, охорони праці жінок і підлітків [7, с. 97].

Безробіття, що охопило в роки непу Україну (на 1 жовтня 1922 р. налічувалося 38,3 тис. безробітних, через рік — вже 140,9 тис., а навесні 1928 р. — 206,7 тис.), призводило до того, що безробітні погоджувалися на будь-які умови, і цим користувалися підприємці [14, с. 453; 11, с. 171]. Вони без відома бірж праці наймали робітників, які б виконували виробниче завдання вдома (так звані надомники). Відомо чимало випадків (у харчовій промисловості Харкова, Одеси та ін.), коли власники підприємств, приймаючи робітників на роботу, зобов'язували їх вносити по 200 крб. і більше як заставу. При найманні на роботу перевага віддавалась родичам підприємця [1, 1927, № 22, С. 72; 17, Ф. Р-708, оп. 1, од. зб. 304, арк. 24].

У складному становищі перебувала молодь і підлітки, які працювали на приватних підприємствах. За свою важ-

ку працю вони нерідко навіть не одержували зарплату, бо вважалось, що хазяїн платив їм за це «виучкою», давав харчування і житло. Тривалість робочого дня підлітків перевищувала встановлені 4—6 год.

Обстеження умов праці та побуту підлітків, проведені у грудні 1922 р. профспілками в ряді губерній України показали, наприклад, що в Полтавській губернії майже на кожному приватному підприємстві підлітки працювали по 10—12 год на день. Їх робота не оплачувалася. В Чернігові 57 % учнів теж не одержували заробітної плати. Така ж картина спостерігалась і в інших губерніях [7, с. 101—102].

Нелегкими були умови праці інших робітників. Підприємці, намагаючись отримати максимальні прибутки, часто-густо економили на витратах з охорони праці. Їхні підприємства (особливо дрібні) нерідко розміщувались в сирих і душних підвалах, аварійних будинках, сараях, тобто в приміщеннях малоприсаєднаних (або зовсім непридатних) для виробничої діяльності. А це призводило до порушень правил експлуатації, санітарно-гігієнічних умов та техніки безпеки. Наслідками такого становища були масовий травматизм, професійні захворювання, конфлікти на приватних підприємствах. Тому органи Наркомпраці УРСР і профспілки розгорнули енергійну діяльність проти випадків експлуатації з боку непманів. Для цього провадилися систематичні обстеження приватних підприємств, встановлювався жорстокий контроль за дотриманням підприємцями норм діючого трудового законодавства. В разі виявлення порушень законодавства про працю винні притягалися до відповідальності, часто судової (згідно з Кримінальним кодексом), на них накладалися великі грошові штрафи, а підприємства, що працювали з грубим порушенням санітарно-гігієнічних норм, нерідко закривалися в адміністративному порядку. Так, за клопотанням Катеринославської губпрофради в січні 1922 р. за порушення санітарно-технічного стану і за незаконну експлуатацію неповнолітніх були закриті сірникові фабрики підприємців Тереної, Свідцова, Білого, Гіля, Островського, а також «Етна». Їхні власники були притягнені до судової відповідальності. Підприємцю Ерейнбургу було запропоновано змінити приміщення для деревообробної майстерні [18, ф. 2623, оп. 1, од. зб. 844, арк. 8]. У Харкові в січні 1923 р. підприємці О. І. Куракіна, Л. І. Супрун, М. Н. Літвінченко, що орендували готель «Вікторія», були змушені заплатити великий штраф за незаконні понаднормові роботи, а підпри-

емець І. Дубровський за звільнення своїх робочих без попередження, як того вимагав закон, заплатив не лише великий штраф, але й виплатив значну компенсацію звільненим [16, ф. Р-1146, оп. 1, од. зб. 1747, арк. 155, 157].

Масова перевірка приватної промисловості, проведена в 1926/27 р. з ініціативи НК Праці, охопила 14 округів України, 1518 приватних підприємств. Під час перевірки було виявлено, що тривалість робочого дня понад встановленої норми від 9 до 14 год мала місце у 22 % від загальної суми порушень трудового законодавства, ненадання відпусток — 8,5 %, понадурочні роботи — 6,7 %, невидання спецодягу, спецхарчування, мила — 15 %, застосування нічних робіт — 6,5 %, перевищення тривалості робочого часу підлітків (9—12 год замість 4—6 год згідно із законом) — 31 %, відсутність розрахункових книжок — 2,5 %, відсутність правил внутрішнього розпорядку — 19,5 %, порушення санітарно-гігієнічних умов — 15—20 %, несплата внесків соцстрахування — 30—35 %. До судової відповідальності було притягнуто 327 приватних підприємців, накладено штрафи на 94, зачинено 33 приміщення, в яких були розташовані приватні підприємства [18, ф. 2623, оп. 1, од. зб. 2883, арк. 32]. Найбільша кількість порушень (особливо тривалості робочого часу) спостерігалась на підприємствах швацької, харчової та шкіряної промисловості і, насамперед, серед молоді [18, ф. 2623, оп. 1, од. зб. 2883, арк. 33].

Проведення таких масових перевірок сприяло покращенню ситуації на приватних підприємствах, усуненню найбільш грубих порушень санітарно-гігієнічних умов праці, техніки безпеки, робочого дня і т. п. Наприклад, відділ праці Харківського окрвиконкому (1927 р.) у своїй доповіді зазначав, що умови праці молоді як на великих, так і на дрібних підприємствах державного, кооперативного і приватного секторів «протікають при нормальних обставинах, серйозних порушень не спостерігалось» [16, ф. Р.-1392, оп. 2, од. зб. 156, арк. 15 зв.].

У той же час варто зазначити, що і державні і профспілкові органи, відстоюючи права трудящих, зайнятих на приватних підприємствах, разом з тим переслідували класові цілі і використовували захист робітників приватного сектора для посилення контролю за діяльністю непманів і для розпалювання класово-соціальної ворожнечі. Це впливало з ідеологічних настанов монополярно правлячої партії. Обіжник ЦК РКП(б) за підписами

В. М. Молотова і Л. М. Кагановича, надісланий місцевим партійним структурам у липні 1922 р., приписував останнім виховувати робітників приватних підприємств у дусі класової боротьби і розвивати їхню класову самосвідомість [18, ф. 166, оп. 2, од. зб. 864, арк. 271]. IX з'їзд КП(б)У (1925 р.), виконуючи ці вказівки, вимагав від профспілок на приватних, орендних та концесійних підприємствах «чіткої і ясної лінії класової боротьби», особливо підкреслюючи, що профспілки ні в якому разі не можуть відмовитися від застосування страйків на приватних підприємствах [6, с. 307].

Вже в перші роки непу профспілки і органи Наркомату праці виробили подвійне ставлення до порушень трудового законодавства на державних і на приватних підприємствах. На другій нараді з охорони праці, що відбулася наприкінці 1921 р., була прийнята резолюція, в якій зазначалося, що на приватних підприємствах «органи охорони праці повинні були виступати як представники робітничої влади, без усіляких поступок і угод, твердо спромогатися проведенню охорони праці в життя, а по відношенню до державних підприємств повинна бути «максимальна угода і запобігання конфліктів... з державними госпорганом» [2, 1924, № 9, с. 30]. А відтак органи НКПраці і профспілки спрямували свою роботу щодо захисту прав робітників переважно на приватних підприємствах, хоча порушення мали місце і на державних, і на кооперативних підприємствах, і масштаби їх були не меншими. Протягом 1922 р. інспекція праці та технічна інспекція $\frac{3}{5}$, а санітарна — $\frac{2}{5}$ своїх обслідувань провели на підприємствах орендарів і приватних осіб [7, с. 104]. У 1923 р. перевірки приватних та орендних підприємств в роботі інспекції становили 56,1 %, а в 1924 р. — 36 % [7, с. 105].

Каральна політика НКПраці УРСР щодо порушників трудового законодавства теж мала яскраво виражене класове забарвлення. Серед притягнутих до судової відповідальності майже до самого кінця непу переважну більшість складала представники нової буржуазії. Так, у 1922 р. вони склали 68,6 % від загальної кількості притягнутих до суду, а в 1924 р. — 67,2, у 1926/27 р. — 56,2, і лише в 1927/28 р. у зв'язку із скороченням приватного підприємництва цей показник знизився до 32,2 % [18, ф. 2623, оп. 1, од. зб. 3433, арк. 3; од. зб. 1641, арк. 13 зв.].

Ще одним засобом тиску на підприємців були бойкот, страйки. Згідно з більшовицькою ідеологією вони

розглядалися як форма класової боротьби і як засіб формування класової свідомості робітників, працюючих на приватних підприємствах. Але не дивлячись на це, страйків в Україні в роки непу було небагато. За 1922 рік, на який прийшовся пік страйкового руху, відбулося 80 страйків. З них 45 на державних підприємствах і 35 — на приватних [1, 1923, № 17—18, с. 25].

Варто зазначити, що в приватній промисловості 75 % всіх страйків було розпочато з санкції профспілок, а в державній промисловості 73,3 % страйків почалися без їхнього відання, а 11 % — навіть не зважаючи на заборону. $\frac{3}{4}$ страйків пов'язані із заробітною платою: невдоволення розміром заробітку — 33,7 % від усіх випадків і 40 % — заборгованість по зарплаті. Більшість з цих страйків закінчилася перемогою страйкарів. Якщо на державних підприємствах 73,4 % усіх вимог були задоволено повністю і 13,9 % — частково, то на приватних підприємствах задовольнили повністю 91,3 % вимог страйкарів [1, 1923, № 17, 18, с. 25].

Відбувалися страйки і в наступні роки. В 1926—1927 р. на приватних підприємствах шкіряної та швацької промисловості Київського округу було проведено 4 страйки і 28 бойкотів, коли частина непманів відмовилася по укладанні колективних угод піти на умови профспілок [4, с. 42]. Протягом 1926—1928 рр. страйки мали місце у Харкові, Миколаєві, Кам'янець-Подільському, Чернігові [5, с. 55].

У той же час варто зазначити, що в порівнянні з державними підприємствами конфлікти на приватних підприємствах виникали значно рідше. Абсолютна більшість конфліктів (75,5 %) при абсолютній більшості учасників (90 %) виникали саме на державних підприємствах [1, 1925, № 14, с. 33].

До того ж значна частина таких конфліктів виникла внаслідок того, як визнавали навіть керівники профспілок, при укладанні колективних угод з підприємцями багато профспілок пред'являли надмірні вимоги як відносно заробітної плати (високий розмір мінімуму), так і стосовно правових норм (наприклад, вимог шеститижневої відпустки) [1, 1926, № 14, с. 21]. Так, існувала навіть спеціальна директива ВУРПС (1927 р.) про те, щоб на приватних підприємствах зарплата була на 15—20 % вищою, ніж в державній промисловості, так як «остання несе цілу низку додаткових видатків: на покращання побуту, житлове будівництво» і т. д. [1, 1927, № 20, с. 15]. Не відставали щодо вимог до підприємців і на місцях,

про що свідчить звіт Харківського губвідділу праці: «По відношенню до приватних підприємств пред'являвся законодавчий максимум і всілякі їхні спроби експлуатації робітників нещадно припинялися всіма засобами репресії» [16, ф.Р-1146, оп. 1, од. зб. 4922, арк. 33 зв.]. При цьому ні профспілки, ані органи НКПраці не цікавились (бо це виходило за рамки класового підходу), чи існували у підприємців реальні можливості виконати частогусто надмірні вимоги (особливо за умов, коли відбувалось початкове накопичення капіталу), щодо високої зарплати, значного поліпшення умов праці тощо.

Якщо ж порівняти рівень заробітної плати на державних і приватних підприємствах, то виявляється, що, наприклад, у 1922 р. рівень зарплати на приватних підприємствах у порівнянні з державними в Полтавській губернії був вищий на 57,8 %, в Катеринославській — на 50,8, в Одеській — на 26,6, в Волинській — на 18,1, у Київській — на 5,9 % [7, с. 101]. Вищою була зарплата на приватних підприємствах і в наступні роки непу: у вересні 1925/26 р. вона в середньому на 11,1 %, а через рік на 11,8 % перевищувала рівень оплати праці на державних підприємствах¹ [18, ф. 539, оп. 5, од. зб. 1295, арк. 264]. При цьому часто підприємець платив робітникам навіть більш високу зарплату, ніж ту, що була зафіксована в колективних угодах, щоб з цієї різниці не платити податків і не робити відрахувань на соцстрахування, профспілкові потреби [1, 1927, № 2, с. 63].

У той же час відносини підприємців і робітників не можна звести лише до перманентного протистояння чи соціальної боротьби (хоча і таких фактів чимало), як не можна всю мотивацію підприємницької діяльності неперманентно зводити до отримання найбільшої додаткової вартості за будь-яку ціну, шляхом нестриманої експлуатації робітників². У роки непу також мали місце відносини соціального партнерства (частково вимушеного) та співробітництва підприємців і робітників. Підприємці подекуди намагалися залучити робітників і профспілкові організації (не дивлячись на тиск з боку партійних та профспілкових органів) до співробітництва, участі у вирішенні виробничих питань, покращання побуту робітників своїх підприємств і виділяли для цього кошти. Наприклад, в Тульчині, Проскурові та інших місцях, крім зарплати, підприємці нерідко видавали своїм робітникам,

¹ Підраховано автором.

² Тим більше, що на мотивацію підприємницької діяльності визначальний вплив має стан господарчо-політичного середовища країни. Див.: Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм и демократія. М., 1995.

особливо у дні свят, «на Пасху», різні продовольчі пайки, борошно, а взимку «кредитували» робітників дровами та іншим паливом [1, 1927, № 2, с. 16]. На махорковій фабриці в Ніжині, яку орендували колишні власники, брати Айзенберги, згідно з умовами колективної угоди, відрахувалося по 3 коп. з кожного ящика махорки у фонд покращання побуту. В Полтаві на деяких приватних підприємствах фабрично-заводські комітети за власною ініціативою підняли питання про зміцнення трудової дисципліни серед робітників. У Луганському окрузі на загальних зборах робітників великого приватного млина по доповіді голови райкома профспілок було прийнято резолюцію, яка закликала робітників млина до більш активної участі в господарчій роботі підприємства, збільшення продуктивності і покращання якості продукції. На млині, що належав Райхману (Кременчуцький округ) навіть було створено економічну комісію, яка займалася питаннями виробничої діяльності [7, 1927, № 1, с. 63]. Власник хіміко-уксусного заводу в Харкові намагався створити виробничо-фінансову нараду, але міськом профспілки заборонив робітникам брати участь у її діяльності [1, 1927, № 2, с. 17].

Власники та орендатори підприємств нерідко виступали з доповідями на профспілкових зборах і взагалі були присутніми на таких зборах робітників своїх підприємств, хоча профспілкові активісти всіляко намагалися цьому перешкодити, щоб обмежити їхній «дурний» вплив на робітників [1, 1927, № 2, с. 16—17]. Інколи профактивістам протидіяли самі робітники. В Запорізькому окрузі (1926 р.) на загальних зборах робітників був присутній хазяїн підприємства Дондика, і, коли представник профспілки спробував його вивести, робітники виступили проти цього і власник залишився на зборах [1, 1927, № 3—4, с. 77].

Взагалі варто зазначити, що підприємці багато робили для того, щоб якщо і не завойовати симпатії робітників, то хоча б підсилити свій вплив в робітничому середовищі. Для цього вони використовували найрізноманітніші засоби — від видавання у дні свят різних пайків, подарунків — до колективних прогулянок, позаміських екскурсій, справляння ювілеїв тощо. Так, в Полтаві (1927 р.) в ювілейному святкуванні двохрічного існування приватної ідальні брали участь не лише робітники, але й представники профспілки. Наприкінці свята господар ідальні зробив усім присутнім подарунки. У Харкові в позаміських екскурсіях разом з робітниками приватних

підприємств брали участь і підприємці — власники цих підприємств. Поступово ці «сімейні відносини» переносились і на виробництво. Як зазначалося в одному офіційному профспілковому друкованому органі, на підприємствах часто складалося таке становище, «що...право не розбереш підчас, хто більше зацікавлений в існуванні і процвітанні підприємства — робітник або ж хазяїн» [1, 1927, № 22, с. 72].

За визнанням «Вестника профдвиження України» систематично відзначалась «надмірна спайка робітників з підприємцями» у Проскурівському та Луганському округах, а у Тульчині навіть профактив був більше на боці орендаторів-підприємців, аніж профспілки. В Артемівську за визнанням слав'янського райкому профспілки, на підприємстві, що належало Вороніну, робітники «знаходилися під виключно психологічним впливом хазяїна» [1, 1927, № 2, с. 16]. Характеризуючи настрої робітників приватних підприємств, Харківський окружний відділ ОДПУ (1923 р.) систематично в таємних зведеннях відзначав, що настрої робітників цих підприємств задовільні [16, ф. П. 1, оп. 1, од. зб. 1126, арк. 1 зв; од. зб. 911, арк. 56, 60].

Та не тільки підприємці, але й самі робітники приватних підприємств часто-густо виявляли зацікавленість у поліпшенні справ фінансово-господарчої діяльності своїх підприємств. У разі виникнення різних труднощів, ускладнень робітники, а інколи і профспілки приватних підприємств допомагали підприємцям. Нерідко вони звертались з клопотанням до органів місцевої влади про зниження податків, або ж надання фінансових пільг своєму підприємцю, покращання постачання підприємства сировиною, матеріалами та паливом, захищали підприємця у суді, коли виникала в тому потреба. Наприклад, у 1926 р. профспілка швейників на суді стала на захист підприємця з тим, щоб останнього не виселили з приміщення, де було розташоване підприємство. Та ж профспілка спробувала клопотати через державні органи про регулярне постачання сировиною приватних підприємств, де працювала значна кількість робітників. Харківський міський фабричний комітет робітників хімічної промисловості неодноразово звертався до окрфінвідділу з клопотанням про розстрочку податкових платежів одному з підприємців. У результаті окрфінвідділ був змушений піти назустріч клопотанню і дозволив розстрочити виплату борга по податкам [1, 1927, № 1, с. 16]. Був випадок (1927 р.), коли до ВУРПС звернулася ціла делегація від

робітників групи приватних підприємств Харкова з проханням підтримати клопотання перед урядом про зниження оподаткування власників своїх підприємств [1, 1927, № 22, с. 72].

У Перещепіно Полтавської губернії неодноразово робітники під керівництвом фабзавкомів клопотали перед державними органами про захист інтересів приватних орендаторів [1, 1927, № 1, с. 16].

Як бачимо, в тих випадках (яких було чимало), коли інтереси робітників і приватних підприємців співпадали, мало місце соціальне співробітництво, спрямоване на зміцнення фінансово-господарчого становища підприємств, збереження робочих місць, покращання виробничої дисципліни і т. п.

Однак державні та профспілкові органи в силу ідеологічних настанов РКП(б) та КП(б)У не були зацікавлені у встановленні атмосфери соціального партнерства між підприємцями-наймачами та робітниками приватно-капіталістичного сектора. Ця тенденція особливо посилилася після переходу наприкінці 1927 — на початку 1928 рр. до надзвичайних, тоталітарних методів управління, коли Сталін та його оточення взяли курс на злам непу та розпалювання класової ворожнечі в країні.

З метою посилення тиску на приватних підприємців з тим, щоб прискорити повторну націоналізацію приватної промисловості, на початку 1929 р. було посилено методи адміністративного впливу за порушення трудового законодавства [9, 1929, № 4, с. 31]. Кодекс законів про працю, постанови НКПРаці та профспілок використовувалися тоталітарною владою як засіб для форсованого витіснення представників нової буржуазії з економіки. В такій напруженій атмосфері за дуже несприятливих соціально-політичних обставин підприємці були змушені згортати свою діяльність, а їхні підприємства перейшли у власність держави, що означало кінець взаємин підприємців з робітниками.

Таким чином, на протязі 20-х років, коли в Україні існувало приватне підприємництво, суперечливо розвивалися відносини між підприємцями і робітниками приватно-капіталістичних підприємств. З одного боку, цим відносинам були притаманні гострі соціальні протиріччя, спричинені труднощами післявоєнної відбудови, складним становищем (особливо в перші роки непу) робітників приватного сектора. Це було частково породжено соціальним егоїзмом певної частини непманів-підприємців, яка використовувала скрутні обставини для збільшення

своїх прибутків, посилюючи експлуататорські тенденції. З іншого боку, існували відносини соціального співробітництва та партнерства (інколи вимушеного) між підприємцями-наймачами та робітниками приватнокапіталістичного сектора, основані на спільності певних інтересів цих соціальних верств.

Держава та профспілкові органи, регулюючи ці взаємовідносини і захищаючи права трудящих приватних підприємств, у той же час керувалися гіпертрофованим класовим підходом і намагалися протидіяти соціальному співробітництву підприємців і робітників. Через це норми трудового законодавства досить часто використовувалися як засіб тиску та посилення державного контролю над підприємницькою діяльністю нової буржуазії, а також для розпалювання соціально-класової ворожнечі в країні.

- Список літератури: 1. *Вестник профдвижения Украины: двухнедельный орган ВУРПС и ВУК союзов.* 2. *Вопросы труда: орган Народного комиссариата труда СССР.* 3. *Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921—1925).* К., 1962. 4. *Звіт Київської окр. Ради профспілок. Лютий 1926 — травень 1927 рр. II-му з'їзду профспілок Київщини.* К., 1927. 5. *Звіт про роботу профспілки радслужбовців на Україні з III до IV Всеукраїнського з'їзду (1 травня 1925 — 1 квітня 1928).* Х., 1928. 6. *Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов и конференций. 1918—1956.* К., 1958. 7. *Кучер О. О. З історії класової боротьби на приватних та орендних підприємствах України в перші роки непу.* // Питання історії народів СРСР. 1968. Вип. 5. 8. *Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.* К., 1983. 9. *СЗ СССР.* 10. *СУ УССР.* 11. *Труд и профсоюзы на Украине: Стат. справочник за 1921—1928 гг.* Х., 1928. 12. *Украина: Стат. справочник.* Х., 1925. 13. *Україна: Стат. щорічник.* 1926. Х., 1926. 14. *Частная торговля, промышленность и личные промысловые занятия на Украине по данным налогового управления НКФ УССР за 1926—1927 год.* Х., 1929. 15. *Ямковий А. А. До питання про боротьбу з капіталістичними елементами в промисловості (1921—1925 рр.)* // Укр. іст. журн. 1963. № 5. 16. *Державний архів Харківської області.* 17. *Державний архів Київської області.* 18. *ЦДАВО України.*